SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

34. SZÁM

34. SZÁM

HIT TUDOMÁNY LELKIÉLET

NEVELÉS IRODALOM

BÖLCSELET JOG

FÖLDRAJZ TERMÉSZETTUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ UTIRAJZ

BALOGH JÓZSEF

SZENT ÁGOSTON A LEVÉLIRÓ.

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

SZENT ÁGOSTON, A LEVÉLIRÓ

SZEMELVÉNYEKKEL LEVELESKÖNYVÉBŐL

IRTA ÉS A LEVELEKET FORDITOTTA

BALOGH JÓZSEF

SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST, 1926.

Diversi diversa patres, sed hic omnia dixit,
Romano eloquio mystica sensa tonans.

(Felirat a VI. századból.)[92]

Nihil obstat. Dr. Nicolaus Töttössy, censor dioec. — Nr. 3036. Imprimatur. Strigonii, die 15. Septembris, 1925. Julius Machovich, vic. generalis.

Kiadja a Szent-István-Társulat. — Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest. — Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

SZENT ÁGOSTON, A LEVÉLÍRÓ.[1]

ZELLEMI és lelki fejlődésének rajza, amelyet a hippói püspök *Konfesszióiban* a világ elé tárt, meghazudtolja az ezerötszáz évet, amely bennünket e könyvtől elválaszt. Mi a titka annak, hogy a *Konfessziók* könyve egyformán szól minden korhoz s minden kor, így a mai is, a magáénak tekinti ? A *lelki ember* küzdelme *önmagával*, ösztöneivel és vágyaival, környezetével és korával, kora etikai, társadalmi és kulturális közhelyeivel, küzdelme az *igazságért*, tehát a legtisztább s a legmagasabbrendű eszmények összességéért, küzdelme a *hitért*, amelyet ezer viszontagságon, bánaton, csalódáson és önvádon keresztül a katholikus kereszténységben talál meg : ez a nagy s az ókor szemszögéből nézve merőben új téma szent Ágostonban oly istenáldotta alkotó és ábrázoló művészt talált, aki csodálatosan gazdag érzésvilágának minden alakulását : viharos forrongásait, de halk mozzanásait is egy magateremtette új műfaj keretében, egy új nyelv s új stilus eszközeivel rögzítette meg.[2]

Ilyként a Konfessziók könyve nemcsak hatalmas indulatok *ábrázolása*, hanem szinte az emberfölötti *élmény maga*, amely független helytől és időtől s szabadon szárnyal a szellemi élet konvenciói, megkövült irodalmi formák, korok izlése és divata fölött. Ez a

magyazázata annak, hogy eddig tizenöt század újra s újra *magát* szemlélte ebben a könyvben, amelynek hatása millió finom éren át szivárgott szét az európai érzés- és izlésvilágba. A Konfessziókat gyakorta *moderneknek* mondják s ha a kifejezés talán fölszines is, az ötlet mélyén kettős igazság rejlik. Az egyik az, hogy az emberi lélek legmélyebb titkai örökkévalók s szent Ágoston épen e titkok útvesztőjében keresi a tájékozódást. A másik az, hogy akarva-akaratlan mindnyájan többé-kevésbbé a Konfessziók tanítványai vagyunk. A művelt emberiség hitéletében és áhitatában, lelkierkölcsi világában, művészi izlésében s irodalmi hajlandóságában, stilusában és nyelvében századok óta ott van s szükségképen ott kell lennie szent Ágoston elméje egy-egy szikrájának.[3]

A «lelki fejlődés rajzának» mondtuk a Konfessziókat, mert ez a nagy *gyónás* nem nyujtja a fiatal Augustinus *külső életének* képét. Ennek, az egyébiránt jobbára eseménytelen életnek egy-egy mozzanata csak akkor jelenik meg a *psychomachia* hátterében, ha a lelki küzdelemnek alkotó-eleme lesz, ha annak döntő fordulatot ad. Elég egy pillantást vetnünk arra a táblára, amely a 39. oldalon szent Ágoston életének főbb adatait foglalja össze, hogy megértsük: miért nem írt «önéletrajzot» a hippói püspök, miért adta ehelyett lelki-szellemi vándorútjának leírását szülővárosától, a kis afrikai Thagastetól Róma kikötővárosáig, Ostiáig, ahol öreg édesanyját; a szent Monikát eltemeti s ahonnan egy évvel utóbb, harminckétéves korában, vissza fog hajózni szülőhazájába, hogy többé soha el ne hagyja. Afrikában a még mindig alakuló és forrongó egyházi élet vonja körébe a katholicizmus új csillagát és tíz évvel később már a hippói *püspök* az, aki a Konfessziók megírásába beléfog. A negyvenéves egyházfő számára korábbi élete *külső* részletei érdek-

telenek, *belső* fejlődésének van már csak jelentősége. Tizenhétéves korában kapja a katholikus anyától született, de voltaképen pogányságban nevelkedett ifjú az első idealisztikus impulzust: Cicero *Hortensiusát* élete döntő olvasmányának tekinti.[4] A *maniheizmusból*,[5] ebből a csodálatos keleti vallásegyvelegből, amelynek dualizmusa reányomta bélyegét szent Ágoston tanításaira, csak tíz év vergődése és kétségei után tud átmenekülni az *új Akadémia*[6] gondolatkörébe. Ebben az időben kerül Afrikából Rómába — a fiatal és szertelenül nagyratörő rétorra csak a fővárosban várhatott nagy pálya — s innen ismét Milánóba, szent Ambrus püspök székvárosába, ahova anyja is követi. A *neoplatonizmus*[7] útjain, anyja és főként szent Ambrus hatása alatt jut el végül a Szentírásig, amely 386-ban valahára megnyitja a katholikus kereszténység nagy hit- és fegyeleműépületét a «nyughatatlan szívű» Ágoston előtt. Megkeresztelkedik, szakít hivatásával — nem fog többé «pénzért szép szavakat árulni» — többedmagával visszavonul egy barátjának lombardiai birtokára, Cassiciacumba s megkezdi példátlan mértékű írói tevékenységét. A Cassiciacumban írt és átélt filozófiai dialógusokban még csodálatosan elegyedik a platonizmus szent Pál hatásával, a görög-római retorika a Szentírástól nyert első impressziókkal. Szent Ágoston szellemi fejlődését abban az öt esztendőben, amely megtérésétől pappászenteléséig terjed (386—391, Cassiciacum—Milánó—Róma—Thagaste), napjaink tudománya szüntelenül és gondosan vizsgálja.[8] Látnivaló, hogy ennek az életnek *előterében* egy szakadatlan szellemi-erkölcsi evolució folyik, amelynek jelentősége mellett — épen szent Ágostonnak, a püspöknek szemszögéből nézve — eltörpülnek a «világi és testi élet» aprólékosságai: a madaurai tanuló esztendők s a zajos és szabados karthagói diákévek; a tanítópálya állomásai:

Karthagó, Róma, Milánó ; a szerelmi és baráti élet eseményei : hosszú konkubinátusa fiának, Adeodatusnak, anyjával s kialakulása annak a retorizáló és filozófáló baráti körnek Augustinus körül, amely lassan-lassan a keresztény kolostori együttélés formáját ölti majd. Ezek az események és kapcsolatok csupán körvonalaikban bontakoznak ki a Konfessziók *hátterében* s a «lélekrajz» ilyetén predominálása megmagyarázza azt is, hogy ez a nagy könyv egymagában áll az egyetemes irodalomban és semmiféle kategóriába nem sorolható ; az alázatos gyónás és imák könyve büszkén dacol másfél évezreddel, szívünkhöz ma is közel áll.

De a Konfessziók a hippói püspök életművének csak egyik, bár talán legjelentőségteljesebb töredéke ; a francia bencések kiadásának tizenegy foliánsában mindössze néhány ívet foglalnak el. Ami köröttük van, ugyanennek a szellemnek műve, de világunktól távolabb esik, sőt legnagyobb részében csak a szakemberek egészen kis csoportja előtt nyitja meg titkait. Aki forrongó korának számos szellemi és vallási irányát megismerte és átélte s aki a maga tévedéseinek könyörtelenül szigorú bírája lett : szent Ágostonnak szükségkép legfőbb életcélja, hogy a görög-római pogánysággal, a keleti álkeresztséggel : a maniheizmussal, kora katholicizmusának disszidenseivel: a donatista és pelagianus eretnekséggel perbe szálljon. Szent Ágoston *polemikus publicisztikája*, amelynek kimagasló, de ma már ugyancsak nehezen megközelíthető emléke az «Istenország» *(De civitate dei)* huszonkét könyve, igen érthetően napjainkban csupán csak azt vonzza, aki a hanyatló pogányság, a széthulló római birodalom, az előtérbe nyomuló barbár germánság és a kialakuló középkori szellemi világ iránt érdeklődik s e történeti tanulmányba elmélyedni hajlandó. Még jobban eltávolodtunk Augustinus munkáinak ama csoportjaitól, amelyek *a dogmatikai és a szentírás-*

magyarázó műveket foglalják magukba. Korának problémái ezen a téren már nem a mieink, ami pedig állandó érvényű bennük, azt hosszú századok teológiája szüntelen munkával mentette át újabb időkbe. A nagy egyházatya életeművének ez a része is diadalmasan konzerválódott a római katholikus Egyház szervezetében és dogmatikájában, de meddő kísérlet volna irodalmi úton korunk közönsége elé vinni. Az augustinusi *opus*-t valami «csodás Atlantiszhoz» lehetne hasonlítani, amelyet korunk már nem tud bátorságosan megközelíteni, de amelynek mélyéről időnként kiváltságos kutatóelmék egy-egy tarisznyára való drágakövet mentenek ki. Az ilyen «florilégiumok» foglalatában a mindenünnen összehordott ágostoni gondolatok ismét régi fényükben tündökölnek, vagy — amint mondani szokták — «modernekké» válnak.[9]

Mindezt szem előtt kell tartanunk, ha itt kísérletet teszünk rá, hogy szent Ágoston *Leveleskönyvének* kétszázhetven leveléből (217 az ő tollából származik, a többit hozzá intézték) egy csokorra valót első ízben adjunk át magyar fordításban nagyobb közönségnek. Ezek a levelek szent Ágoston életének *második* feléből valók; korábbról, tehát a megtérése előtti időszakból nemcsak levelünk, hanem, fájdalom, semmiféle irott emlékünk nincsen tőle. Néhány levél a cassiciacumi magánosság sajátos gondolatkörét tükrözi, de zömük az ordinációt követő időkből származik s az egyházfő lelkipásztori, egyház- és hitvédelmi működéséhez simul hozzá, műhelyforgácsok a nagy munka asztala mellől. A csodálatosan dolgos szent Ágostonnak nincsen ideje személyes, intim levelekre ; ilyen részlet is akad elvétve, — egy-egy pillantásra megnyilik kedélye s meg-megszólal a «magánember» is — de levelei javarészben nagy gyakorlati céljait szolgálják. Teljesen átérzi munkája fontosságát, felségesen céltudatos s egyben öntudatos is a munkaökonómiája :

«Azt kívánod, hogy kimerítő levelet írjak néked s meg-

vallom, tartozom is ezzel» — írja 409-ben Severus milevei püspöknek. «Tartozom ezzel kedvességednek, őszinteségednek, tiszta jóindulatodnak. De mivel őszintén szereted az igazságot, halld meg, amit róla mondok s zokon ne vedd. Jól tudod, hogy előbbrevaló az, amivel neked s másoknak tartozom, annál, amivel egyedül neked tartozom; mindakettőre pedig időm nincsen, hiszen arra sem telik, ami előbbre való. Ezért összes kedves és meghitt barátaim — s ezek közt Krisztus nevében a legelsők egyike vagy számomra — kötelességet teljesítenének, ha nemcsak ők maguk mentenének fel attól, hogy más dolgokról írjak nekik, hanem tőlük telhető tekintéllyel és jóságos szeretettel másokat is rábírnának erre, nehogy én tünjek fel keményszívűnek, amikor egyesek kéréseit nem teljesítem, holott csak azt szeretném teljesíteni, amivel mindnyájunknak tartozom. Ha tisztelendőséged eljő hozzánk, amint reméljük és igéretet is kaptunk rá, látni fogod, minő és mennyi irodalmi munkával vagyok elfoglalva s még hathatósabban fogod megtenni, amit kértem: lehetőleg megszabadítasz majd azoktól, akik arra akarnak kényszeríteni, hogy távolfekvő dolgokról írjak nekik». (CXI. levél.)

Ennek az általános iránynak megfelelően szent Ágoston levelei inkább csak formájukat és alkalmukat tekintve magánlevelek; egyébként a nagy *nyilvánossághoz* szólnak és az egyházpolitikai publicisztikának és propagandának eszközei. Alig diktálta le titkárának egy-egy levelét a püspök, — talán egyidejűleg több példányban is írták, — nagy papi és laikus környezete máris másolásához kezd és a római birodalom póstája, főként azonban utasok és zarándokok tömege viszi szerte a Földközi Tenger egész medencéjében a levelet, amely megszületésétől fogva mind több s több másolatban forog közkézen és máris — «hirlapi cikké» vált. Még talán évek mulva sem jut el címzettjéhez, de tartalma már az egész keresztény világban, sőt eretnekek és pogányok közt is közismert. Azt a vádat is hallani fogjuk — s nem kisebb embertől, mint szent Jeromostól — hogy Ágoston egyik fontos levelét nem is *kívánta* hozzá, címzettjéhez, eljuttatni; az igazi címzett megkerülésével ilyként *csupán* a nyilvánosságnak szólt

volna a levél.[10] Ókeresztény időktől egészen a könyvnyomtatás koráig az írónak és közönségének kapcsolata teljesen kiszámíthatatlan és bizonytalan, a «nyilvánosság» mérlegelhetetlen fogalom, olyasmi, ami van és nincsen. Még Rotterdámi Erasmus sem képes megtanulni, hogy a nyomtatott betünek s így a nyomtatásban közzétett levélnek mi a hatása és a jelentősége ; ezeregyszáz évvel a hippói püspök után ez a nagy levélíró még mindig «félig nyilvános» leveleket ír majd, amelyek ugyanúgy temérdek félreértés forrásává válnak, mint váltak Ágoston és Jeromos közt s így az egész középkor és a renaissance levélírása nemcsak nyelvileg és formailag, hanem a «nyilvánosság» kérdése tekintetében is szent Ágoston nyomdokain halad.

Aki tehát a Konfessziók emlékével nyitja fel szent Ágoston Leveleskönyvét s azt várja, hogy egy nagy ember *magán*levelezését fogja majd megtalálni, aminő Ciceroé, Petrarcaé, egy s más esetben Erasmusé, vagy Goetheé, s amelyből jellemének s meghitt életének képét könnyűszerrel rajzolhatja majd meg magának, arra csalódás vár. De az is bizonyos meglepődéssel fog a levelek közt lapozni, aki ezeket írói és művészi tekintetben a Konfessziók folytatásának képzeli. A Konfessziókban, mint fent utaltunk rá, Ágoston új műfajt és stilust teremtett, míg leveleiben, amelyekkel jobbára aktuális és praktikus feladatok megoldását keresi, (noha a nagy stilista itt sem tagadja meg magát) régen kialakult s a keresztény irodalom korában csak kevéssé módosult műfaji és stiláris szabályokhoz[11] s főként — *emberekhez* kénytelen alkalmazkodni, ezer emberi gyengéhez, érzékenységhez és hiúsághoz.

Míg a Konfessziók népek és korok felett lebegnek, addig a Levelek mélyen ott gyökereznek a IV. század latin Afrikájában. *Hangjuk :* udvariasságuk[12] és körülményességük — amely néha a barok cikornyás, de azért

erőteljes és érdekes hajtásaira emlékeztet — a klasszicitás hanyatlásából érthető meg, viszont *stílusuk*: retorikájuk és boncolgató logikai felépítésük, ugyanennek a klasszicitásnak nagyon is élő maradványaiból táplálkozik. Végül *témáik*, amelyek a legidegenszerűbben érintenek ezekben a levelekben, annak a kornak a talajából sarjadzanak ki, amelynek egész értelmi és érzelmi világa — a mienkkel merő ellentétben — szinte kizáróan vallásos volt s amely épen ezáltal lett rá alkalmas, hogy a nyugati Egyház legnagyobb gondolkodója reá felépítse tanításainak hatalmas épületét. Oly olvasóközönség számára azonban, amelynek érdeklődésétől szent Ágoston hatalmas alakja és korának szellemi élete távol esnek, ez a Leveleskönyv elsősorban *művelődéstörténeti* tanulságokat rejt; a levelek kiválasztásánál ez a nézőpont is irányadó volt. Ez a huszonöt, jobbára heterogén levél (csak a Jeromossal való levélváltás alkot valamelyes zártabb egészet) a gondos olvasó előtt egy meglepően gazdag, mozgalmas és fejlett-műveltségű világot tár majd fel: a — minden ismeretünk ellenére — még mindig oly talányos *IV. és V. századot*. Nagy politikai és társadalmi, erkölcsi és művelődési mozgalmak áramlanak szerte ebben a világban, amelynek határai azonosak a még mindig egységes, de már bomladozó római birodalommal. Szellemi hellenizmus, római szervező és alkotóerő, a csodálatos Kelet vallási és érzelmi gazdagsága érintkeznek és elegyednek ebben a birodalomban, amelynek határai mentén — szinte már megszokott és elhárithatatlan fenyegetésképen — mind sűrűbb és sűrűbb gyűrűt formálnak a felgyülekező barbárok: a Jövő. Ebből a kaleidoszkópból leveleink a különböző áramlatok egy-egy mozzanatát, egy-egy embertípusát rögzítik meg, mindenekfelett azonban az az *egységes* principium emelkedik ki belőlük, amely ennek az ezerszínű és -rétű világnak már ekkor egyetlen abroncsa, szervező

és fegyelmező ereje : *a diadalmas nyugati katholicizmus.* Noha e kis kötet célja *szent Ágostonnak, a levélírónak* bemutatása s így önként értetődik, hogy sem az egyházatyának egész életművét nem tárgyalhatjuk, sem arra nem vállalkozhatunk, hogy kora egyháztörténetét ismertessük, a levelek tárgyával e bevezetésünkben mégis részletesebben kell foglalkoznunk.

I.

A három levél, amely szemelvényeink élén áll, szent Ágoston életének ama korszakából származik, amelyre fentebb már utaltunk : a 386-tól 391-ig terjedő periódusból. Látni fogjuk, hogy e periódus kezdetén Ágoston még csak etikai értelemben keresztény, de nemsokára már Egyházának lelkes fia, sőt szolgája : hippói presbiter lesz. E fejlődés három fázisát jelzik leveleink.

1. Egy rövid lap nyitja meg a sort, a francia «billet»-nek mondaná. Címzettjéről, *Zenobiusról* nem tudunk többet, mint amennyit ez a néhány mondat elárul. Augustinusnak egyik barátja volt s tudnunk kell, hogy a barátság szent Ágoston életbölcseségének egyik alkotó eleme volt : a rokonlelkek és rokonelmék kapcsolatának kultuszát a hellenisztikus filozófia világából hozta magával s ez a pogány ideál szinte a szemünk láttára fog megtelni keresztényi, utóbb aszkétikus tartalommal.[13] Ez a levél 386-ban, a megtérés évében íródott azon a lombardiai tanyán, ahová egy jóbarát, Nebridius hívta meg az állásáról leköszönt rétor-tanárt, anyját és fiát, Adeodatust, néhány lelkes, műveltség iránt fogékony ifjúval együtt ; köztük van Alypius, akinek — a Konfessziók tanusága szerint — szent Ágoston életében olyan fontos szerepe volt és Licentius is, a költő, akit — mint a 7. (XXVI.) levélből látni fogjuk — szent Ágoston még tíz évvel később is hasztalan igyekszik majd a kereszténységtől idegen szellemi és művészi légköréből kiszabadítani.

Itt, Cassiciacumban még mindnyájan az antik filozófiai és retorikai műveltség ölén élnek. Ágoston, a lelkes neofita és a vallásos Monika könnyűszerrel illeszkednek belé ennek a *filozófus-konventusnak* — ők akadémiának hívják — a keretébe, amelyben a pogány római élet külsőségei, természet és művészi szépség kultusza, bizonyos retorikus pátosz békén férnek meg az etikai «örök értékek» lelkes keresésével. Igy születnek meg a híres dialógusok *(Contra Academicos, De vita beata, De ordine stb.)*, amelyekből — szent Ágoston szavai szerint — még a pogányság levegője: «a gőgös iskola lehellete» árad, de amelyek mégis már «Istent szolgálják». Más szavakkal: egy, a kereszténység jegyében többé-kevésbbé átformált neo-platonikus monoteizmus jellemzi a cassiciacumi hónapokat s első levelünk, amely látszólag keveset mond, szépen tükrözteti írója lelkiállapotát. A maradandó és örök értékek felé kell törekednünk — mondja szent Ágoston — a barátságban is a lelket kell keresnünk. Bár erős bennem a vágy a tökéletesedés után, ebben még gyönge vagyok: csüggök barátaimon, az együttlétet kívánom, látni akarom őket. Formailag teljesen retorikus ez a *billet:* kerek, rövid, elegáns és praktikus célját, személyes mondanivalóját egy filozófémához kapcsolja.

2. Még szebb példája ennek a paraenetikus «irodalmi levélnek» az, amelyet hosszabb idő multán cassiciacumi gazdájához, Nebridiushoz intéz. A személyes ügy, amely alkalmat és keretet ad a levélnek, a főtéma mellett alárendelt. Nebridius gyengélkedik — voltaképen súlyos beteg, talán családja s barátjai is tudják, hogy már nem fog soká élni — s nagyon vágyódik Ágoston után. De annak, hogy Ágoston őt felkeresse — Nebridius nem él a birtokán — többféle akadálya van: Ágoston kénytelen volna lelki istápolásra szoruló baráti körét, amelyről fent szóltunk, elhagyni; ami ennél is fontosabb: sűrűn kellene utazgatnia s az utazás ellensége annak az eszményi

dologtalanságnak *(otium)*, amely ezidőben szent Ágoston legfőbb célja. Csak az *otium* ölén készülhetünk fel a nagy utazásra, a halálra. Ez az átmenet a főtémára : mi erőltetettnek érezzük, az ókor hihetőleg fényes rétori erőpróbának tartotta.

A halállal kötött barátság — ez a tiszta jó *(sincerum illud bonum)* és erőteljes öröm *(solidum gaudium)* — csak a szív nyugalmából fakadhat. Bátorság és nyugalom, de nem hiú elbizottság és vakmerőség az elmulással szemben (nyilvánvaló célzás a szkeptikus és sztoikus felfogásra) : ez a korán megvalósított ideál egész életünket megtermékenyítheti, de csak szívünk legmélyén találhatjuk meg, ha áhitattal fordulunk önmagunk felé.

Ez a nemes levél egyike annak a kilencnek, amelyet szent Ágoston korán elhunyt, filozófiai hajlandóságú barátjához intézett ; ez a csoport nyitja meg a Leveleskönyvet (III, IV, VII, IX, X, XI, XIII, XIV. levél). Az igazi boldogság, fantázia és emlékezet, álomképek és víziók, a lélek és a teremtés problémái s egy hosszabb fejtegetés a Szentháromság lényegéről : ezek a Nebridius-levelek témái. Krisztus nevével még csak elvétve találkozunk itt, biblia-idézet egy sincs bennök. Irójuknak a Szentíráshoz való asszimilálódása, amelynek eredménye lesz a Konfessziók új stilusa és nyelve, még nem kezdődött meg.

3. Nagy eseménynek kellett elkövetkeznie, hogy szent Ágostont e félig platonikus, félig keresztény filozófiai stilusból kiszakítsa s lelkileg és formailag jelentős lépéssel közelítse az Egyházhoz, szervezetéhez és tanításaihoz, főként a Szentíráshoz. Cassiciacum után Milánóban és Rómában él, anyja halála után pedig, 388-ban, mint már láttuk, visszatér Afrikába ; szülőföldjén telepszik le, hogy irodalmi munkáinak — elsősorban a maniheizmussal való leszámolásnak — szentelje egész idejét ; még mindig *otium* ez. 391-ben, har-

mincötéves korában egy véletlen viszi el a hippói bazilikába ; nem sejti, hogy az öreg Valerius püspök koadjutort és utódot keres. De a nép jól ismeri a nagynevű thagestei tudóst, s azzal a közvetlenséggel és szenvedélyességgel, amely a korai kereszténység és különösen Afrika templomi életét jellemzi, azt követeli püspökétől, hogy Augustinust ott nyomban pappá és utódává szentelje fel. Ha képet akarunk kapni azokról a mozgalmas jelenetekről, amelyek szent Ágoston ordinációját hihetőleg megelőzték, tanulságos lesz elolvasnunk a Leveleskönyv CXXV. és CXXVI. leveleit, amelyekben a hippói püspök részletesen elbeszéli Pinianusnak esetét. Ez a dúsgazdag birtokos a 411. év egyik ünnepnapján felkereste szent Ágoston székesegyházát s kevés hiján akarata ellenére ott is maradt volna, mint a templom papja. A nép zajos és szünni nem akaró tüntetéssel követelte a felszentelését s a helyzet mindinkább fenyegető lett. Noha szent Ágoston az említett levelekben mindent elkövet, hogy községéről ezt a gyanut lemossa, sok jel amellett szól, hogy a hippóiak Pinianus vagyonát akarták a község számára megszerezni ; Ágoston ugyanis felszenteltetése után nem jelentős apai örökét a községnek engedte át. Pinianus a püspöknek köszönte megmenekülését : a hívők állandó zavargása közepette súlyos esküvel kellett magát arra kötelezniе, hogy Hippót nem fogja elhagyni s ha mégis eltökélné magát a papi pályára, csak Hippó papja lesz. Ezt az esküt röviddel utóbb megszegte, mert Hippóból elutazott, ami szent Ágostonnak alkalmat ad arra, hogy leveleiben az eskü feltétlen érvényessége mellett szálljon síkra. A Pinianus-levelek útján érdekes bepillantást kapunk a IV. század templomi életébe és szent Ágoston papi pályájának ez az első mozgalmas jelenete is világosabban áll előttünk.[14]

Levelünket, amelyben ezt az eseményt követően Ágoston rövid szabadságot kér Valerianustól, általában

patetikusnak szokták tartani. Nincsen rá okunk, hogy szent Ágoston őszinteségében kételkedjünk. Számíthatott ugyan rá, hogy előbb-utóbb pap lesz, de a meglepetésszerű ordináció s lelkiismereti következményei mégis megrendíthették. A Biblia fogyatékos ismerete joggal nyugtalanította. Elég átlapoznunk a felszentelés előtt írt munkáit, hogy lássuk, mily kevéssé hatotta még át gondolkozását és stilusát a Szentírás. A bibliai idézetek — amelyek szent Ágoston későbbi műveinek tudvalevően szerves alkotóelemei[15] — ezekben a korai munkákban úgyszólván teljesen hiányoznak ; ugyanezt láttuk feljebb, amikor a cassiciacumi periódus leveleivel foglalkoztunk. De azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Augustinus ideálja a csend s a béke volt, amelyben a *contemplatio* — ez a legfőbb cél — kivirágzik ; ezzel szemben az egyházi szolgálat, amint ebből a levélből kitűnik, nehéz munkát és szüntelen, veszélyes harcot jelentett számára, visszatérést a cselekvő életbe, amelyet öt év előtt elhagyott. A Valerianushoz intézett levél szenvedélyességét fokozza az az érzés, hogy az *otium*-nak mindörökre vége szakadt ; a következő levelekben már a harcos egyházfőt fogjuk megismerni.

II.

Ebben a Valerianushoz intézett levelében Ágoston a papi tisztet, amelyre elhivatott, szertelenül súlyos, képességeit, erejét és tudását nagy próbára tevő feladatnak érzi ; a Szentírás tanulmányától várja egyéniségének azt az átalakulását, amely majd «alkalmassá teszi rá, hogy *rendezettebb egyházi viszonyok közt* szolgálatát ellássa vagy *a gonoszszívűek körében* akár tiszta lelkiismerettel éljen, *akár úgy haljon meg*, hogy el ne veszítse azt az életet, amely felé egyedül sóhajtoznak a keresztényi szivek». Ezt a hangot, amelyben látszólag

önbizalom hiánya, heroizmus és pátosz elegyednek, csak akkor értjük meg, ha arra a hatalmas skizmatikus mozgalomra, a *donàtizmusra* irányítjuk figyelmünket, amely Észak-Afrika egyházát akkor már közel száz esztendeje marcangolta. Szent Ágoston még megélte a donatizmus alkonyát (teljesen csak a hetedik században veszett ki), de az ellene folytatott küzdelem egész főpapi pályáján végighúzódik s leveleinek jelentős része — hozzávetőleg negyedrésze — ezzel a bonyolult mozgalommal foglalkozik, amelynek eredetei egyházi, fejleményei vallási természetűek voltak, de amely rövidesen politikai, faji és szociális forrongássá növekedett. A donatizmussal foglalkozó levelekből, amelyek inkább terjedelmes teológiai értekezések, itt csupán olyanokat választottunk ki, amelyek akár az embert vagy az írót jellemzik, akár művelődéstörténeti érdekességűek; arról, hogy a donatizmust ismertessük, vagy csak szent Ágostonnak nagy küzdelmét a katholikus egységért, természetesen le kellett mondanunk. Néhány adatra azonban utalnunk kell, hogy a kiszemelt levelek érthetőkké váljanak.[16]

A szakadás magvát a Diokletianus-féle keresztényüldözésekben (303—305) találjuk meg. Mint a legtöbb üldözés alkalmával, most is tömegesen voltak olyanok — s különösen Afrikában — akik szenvedélyesen keresték a mártirhalált és az üldöző államhatalommal szinte tüntetően szálltak szembe. Mensurius, Karthágó püspöke, hogy a tömegmozgalom túlzásait enyhítse s a rendeleteknek látszólag megfeleljen, eretnek-iratokat szolgáltatott ki a hatóságoknak. Ezért az intranzigens keresztények már Mensuriust «traditor»-sággal vádolták — ez volt a neve azoknak, akik a Szentírást pogány kézre adták, hogy a császári rendelkezés értelmében tűzre kerüljön — utóda, Caecilianus körül (311 óta) pedig már súlyos személyi, egyházhatalmi és vallásos harcok fejlődnek

ki: a túlzók ellenpüspököt választanak s teljes a hitszakadás Afrika egyházában.

A kereszténység egyetemével megbékélt államhatalom a donatista szkizmával szemben, amely legjelentősebb képviselőjéről, *Nagy Donatusról* (316 óta) kapta nevét, hol a tolerancia, hol a többé-kevésbbé kiméletlen elnyomás módszerét választotta. De sem szigorú vagy enyhébb állami rendelkezések, békítési kisérletek, hitviták vagy zsinatok nem tudtak a mozgalom terjedésének határt szabni. A IV. század második felében az afrikai politikai és faji szeparatizmus mozgalmává alakul át ez a szkizma; felszinén ugyan még változatlanul egyházi természetű: még él a *traditorság* vádja, a kereszténység árulóit a donatisták halálos bűnösöknek tekintik s az ilyen bűnöstől nyert keresztség szerintük semmis. A donatista egyház tehát elsősorban *újrakeresztel.* De az egyházi szervezkedés leple alatt ez az eretnekség hovatovább kommunisztikus jellegű parasztmozgalommá fejlődik: numidiai parasztok extatikus és lázongó csapatai járják be Észak-Afrikát, gyujtogatnak, rabolnak, gyilkolnak. A «*circumcelliókról*» — önmagukat «Krisztus katonáinak» hívják — azt írja szent Ágoston, hogy

«... dologtalanok, mert semmi hasznos munkát nem végeznek, másokat kegyetlenül, önmagukat alávalóan gyilkolják; jobbára a földeken tanyáznak, de a földet sohasem mívelik s hogy élelemre tegyenek szert, a parasztttanyák körül kóválygognak (cellas circumiens rusticanas), miért is a *circumcellió* nevet kapták. Világszerte hirhedt az afrikai tévhitnek ez a gyalázata!» (Contra Gaudentium I., 32.)

Az erőszakosságok nyomában, amint látjuk, a tömegfanatizmus számos szörnyű tünete jelentkezik: egész községek önként keresik a halált. Az öngyilkosságok különösen akkor kezdenek elharapózni, mikor az állam végre erős kézzel lát hozzá a szkizma kiirtásához.[17]

A mozgalom erejét a 411. évi karthágói hitvita töri meg, amelyen döntő szerepe volt szent Ágostonnak is.

Amint leveleinkből látni fogjuk, már papsága első éveiben a kereszténység egységének védőjeként lép fel, de a módszert illetően, amellyel az Egyháznak a szkizmatikusokat vissza kell hódítania, kezdetben enyhe álláspontját mindjobban szigorította. Miután éveken át hasztalan kereste a békés megértést, hasztalan hívta fel a donatista főpapságot eszmecserére, vitára és hasztalan tiltakozott az újrakeresztelés és a gyűlölet propagandája, különösen pedig az atrocitások ellen, végre ősz fejjel maga is helyesnek látja az államhatalom beavatkozását, amelyet korábban került és elitélt. Legelső, 392-ben írt e tárgyú levelében, amelyben Maximinus donatista püspököt vitára hívja fel, még ezt olvassuk:

«Ha jószívvel belé nem egyezel a javasolt vitába, tehetek-e mást, testvér, mint hogy akaratod ellenére levélváltásunkat olvasom fel a katholikus népnek, hogy okuljon belőle? S ha válaszra sem méltatnál, legalább az én levelemet egymagában olvasom majd fel, hogy megtudván, mily bizalmatlan vagy önmagaddal szemben, szégyennek tekintsék az újrakereszteltetésüket. De mindezt nem teszem meg addig, *míg katona van jelen (a templomban)*, nehogy közületek valaki is azt higyje, hogy lármásabban cselekszem, mintsem a béke szándékával összefér. *Csupán a katonaság elvonulása után* térek e dologra, hogy mindnyájan, akik hallanak, megértsék, hogy nem célunk bárkit is ebbe vagy amabba a községbe akarata ellen belékényszeríteni, sőt ellenkezőleg: nyugodt kutatás eredményeképp derüljön fel előttük az igazság. A mi részünkről szünjék meg a világi hatalmak terrorja, a ti részetekről szünjék meg az egybeverődött circumcelliók rémsége». (XXIII. levél.)

De végül is csak hatalmi eszközökkel lehet ezt a százados, állandósult forradalmat megfékezni; a hatvanéves egyházpolitikus immár félretesz minden ártalmas szentimentalizmust s — amint e csoport utolsó leveléből látni fogjuk — már csak az eszközök közt válogat s főként a halálos ítélet ellen tiltakozik.

4. A Proculeianushoz intézett levél négy évvel ké-

sőbb kelt, mint a fönt idézett Maximinushoz szóló fölhívás, de tartalma és hangja még azonos ezzel. Szent Ágoston a donatistákkal folytatott harcban főként a nyilvánosságot keresi, bízik igazságában, tekintélyében, szónoki képességeiben és végső soron a közigazgatás és a társadalom segítségében; mindez azonban csak akkor jelent erőt, ha nyilt harcban áll szemközt ellenfeleivel. A donatisták ezzel szemben a szektáriusok gőgjével zárkóztak el a katholikusoktól, akiket — mint föntebb mondtuk — halálos bűnösöknek tekintettek. Ügyüknek nem volt szüksége a disputákra, a forradalmi mozgalom maga sikeres lázító propaganda volt, a meg-megújuló üldözés a donatisták erejét csak fokozta; módszeres vitában csupán veszteni valójuk volt, az újrakeresztelés és a circumcelliók garázdálkodása könnyen sebezhető pontjai voltak a szkizmának. Első levelünk csak panaszt tartalmaz, szemrehányást még alig hallunk; de a hitszakadás sivárságát megrendítően állítja szemünk elé Ágoston.

5. Ugyanebben az évben s ugyanebben az ügyben íródott második levelünk. Proculeianus válasz nélkül hagyta szent Ágoston gyönyörű levelét, mire ő Eusebiushoz, egy nagyrangú, de a donatizmushoz nyilván közelálló állami tisztviselőhöz fordul s az áttérésnek és újrakeresztelésnek különösen kirívó példáit tárja eléje. Egy katholikus ifjú szüntelenül bántalmazza a tulajdon édesanyját s ezért püspöke büntetéssel sujtja. A fiú bosszút liheg, halállal fenyegeti meg anyját és — áttér a donatistákhoz, akik nyomban megkeresztelik: «azt, aki anyja vérét szomjazza, a donatisták tündöklő fehérbe öltöztetik; ott áll az oltár korlátain belül[18] a díszhelyen s az összes fohászkodók szeme reáirányul, mint aki újjászületett, holott — anyagyilkosságon jár az esze!» (XXXIV. lev.).

Eusebius válasza hihetőleg igen ingerült volt s mi-

közben elhárította magától a döntőbíráskodást, nyilván védelmébe vette Proculeianust. Erre a dorgáló levélre felel Ágoston: válasza tisztelettudó, még mindig udvarias, de energikus és többször iróníkus is. Fenyegetés sem hiányzik a sorok közül: a donatista visszaéléseket kötelessége szóvátenni s ha békés úton orvoslást nem kap, a hivatalos eljárástól sem fog viszszariadni; büszke katholikus öntudata fölséges szavakat talál: «Ha a donatisták gazságra s vakmerőségre vetemednének, ott lesz az Úr, hogy megvédje Egyházát, amelynek ölébe öntötte *az egész földkerekséget és minden világi birodalmat a maga igájába hajtott*». A római állami főhivatalnoknak értenie kellett ezekből a szavakból!

Ez a két levél tele van apró részletekkel, amelyek mind igen érdekesen világítják meg a korai kereszténység egyházszervezetét és községi életét. Magunk előtt látjuk a *püspököt*, akit hívei minden ügyükben-bajukban fölkeresnek, aki nemcsak erkölcsi vezetőjük, hanem gazdasági és jogi tanácsadójuk, sőt bírájuk is. Az *intercesszió* jogát gyüjteményünk egy későbbi levele külön dokumentálja;[19] hogy az állami hivatalokkal szemben minő tekintély volt, azt pedig következő, még mindig a donatizmussal foglalkozó levelünk tanusítja. Egy-egy mondat szomorú képeket rögzít meg a községek zilált életéből: az anyját bántalmazó fiú díszhelyen áll a donatista bazilikában, a züllött életű diakonus az apácáktól a circumcelliók közé menekül, a katholikus földbérlő apai fenyítékkel akarja a donatizmusból kimenteni eltévedt lányát... A széttépett Egyházat csak a Szentírás forraszthatná ismét össze: az érdeklődés homlokterében ilyként a *hitviták* állnak, amelyeken a katholicizmus újra s újra megkisérti, hogy szívós ellenfelével leszámoljon. Egy ilyen rögtönzött disputa külsőségeit ismerjük meg a 398-ban kelt XLIV.

levélből. Az ókor retorikus hajlandóságában kell annak a nagy érdeklődésnek és izgalomnak magyarázatát keresnünk, amellyel egy városka apraja-nagyja egy teológiai vitatkozásban szinte cselekvő részt vesz; ezek a disputák a tömeg számára a fórumi szónoklatokat és szóharcokat pótolták.

«Mikor Cirta felé utaztunkban (irja szent Ágoston) Tubursis városát érintettük, noha nagy sietségben voltunk, mégis alkalmunk volt a város püspökét, Fortuniust megismerni s olyannak találtuk őt, amilyennek kegyesen jellemezni szoktátok. Mikor közöltettük vele, miként szoktatok róla megemlékezni előttünk s hogy látni kívánnók őt, nem tagadta meg ezt. Mi mentünk hát el hozzá, minthogy helyesebbnek tartottuk, ha korának megadjuk ezt a tiszteletet s nem kívánjuk tőle, hogy elsőként ő látogasson meg bennünket. Felkerekedtünk tehát s szép számban kísértek el azok, akik történetesen abban az időben körülöttünk összegyülekeztek. Amikor pedig letelepedtünk nála s ennek híre terjedt, még nagyobb tömeg csődült össze. De az egész sokaságban látnivalóan igen kevesen voltak olyanok, akik azt óhajtották, hogy ügyünk hasznosan és üdvösen tárgyaltassék s e nagy s annyira fontos kérdés bölcsen és jámboran vitattassék meg. Javarészük inkább színházi megszokásból jött el mérkőzésünk látványosságához s nem okulás kedvéért kereszténvi jámborságból. Ezért aztán sem csendet nem teremtethettünk, sem azt nem tudtuk elérni, hogy figyelmesen, vagy legalább szerényen és tisztességtudóan beszéljenek velünk; kivétel csak azok a kevesek voltak, akiknek — mint mondtam — vallásos és őszinte figyelme kitünt. Mindenki szabadon s izgalmának megfelelő szenvedélyességgel beszélt s lármájuk teljes zavart teremtett, amelyet sem mi, nem tudtunk lecsillapítani sem pedig Fortunius, holott kértük s időnként fenyegettük is őket, hogy nékünk csak némi csendet engedjenek.

De valahogy mégis megkezdtük az ügy tárgyalását s néhány órán át felváltva szólván hozzá, folytattuk is, már amennyire ezt a zajongók időnként elülő lármája megengedte. A vita kezdetén, amikor láttuk, hogy a mondottak rövidesen kiesnek emlékezetünkből, vagy azok emlékezetéből, akiknek üdvösségét legjobban a lelkünkön viseltük s azért is, hogy a tárgyalás óvatosabb és mérsé-

keltebb legyen s ti és többi testvéreink, akik távol voltak, olvasmányból megtudjátok, mit végeztünk egymás közt, azt kértük, hogy gyorsírók (notarii) vegyék fel szavainkat. Fortunius és hívei soká vonakodtak, utóbb ő maga hozzájárult kérésünkhöz. De a jelenlévő gyorsírók, akik ügyesen végezhették volna el ezt a munkát, nem tudom, mi okból, megtagadták. Legalább annyit elértünk, hogy a testvérek, akik velünk voltak, jegyezzenek, noha ebben a munkában lassúak voltak; meg kellett igérnünk, hogy tábláikat (vagyis feljegyzéseiket) ott fogjuk hagyni Tubursisban. Ebben megegyeztünk. Hozzákezdtek szavaink feljegyzéséhez s egy ideig felváltva úgy beszéltünk, hogy jegyzetek készültek róla. Utóbb a gyorsírók képtelenek voltak a zajongók zavaros közbekiáltásait s a magunk vitájának izgalmasabb menetét követni, a jegyzést megszüntették, mi azonban nem hagytuk félbe a vitát s kiki, tehetsége szerint, sok mindent mondott.»

6. A harmadik levél másfél évtizeddel később, a karthágói döntő disputa s a donatizmust tilalmazó császári rendeletek után íródott. Szent Ágoston a nagy küzdelem végén áll, célját elérte, a katholicizmus legyőzte az eretnekséget, a császári közigazgatás büntet és térít. De szent Ágoston fölemeli tiltakozó szavát: a kereszténység szellemével ellentétes a kínvallatás és a halálbüntetés. A megtorlás egész rendszerét méltányosság, szelidlelkűség és főként javító szándék hassa át. De ez a *mansuetudo* az öregedő szent Ágostonnál egy nagy etikai és egyházpolitikai programm alkotóeleme: az Egyház *érdeke* esetleg megkívánja, hogy a legnagyobb bűnösök élete is megkiméltessék. A mártirok emlékét nem szabad gyilkosaik kivégzésének szörnyűségével elsötétíteni:

«A megmérgezett lelkek gyógyítására e perek jegyzőkönyveit fel kell olvasnunk; vajjon tetszik-e majd néked, ha félnünk kell, hogy a jegyzőkönyvek végére érjünk, mert a gyilkos donatisták kivégzését tartalmazzák? Ami bennünket illet, ha nem volna rá mód, hogy a bűnösök a halálnál enyhébben büntettessenek, szívesebben látnók, ha szabadon bocsájtanák őket, semhogy testvéreink kínszenvedése gyilkosaik kiöntött vérével toroltassék meg».

E mondatok abban a pompás levélben állnak, amelyet szent Ágoston Apringiushoz, Marcellinus hivatali főnökéhez intézett, s amelyről levelünkben külön megemlékezik. (CXLV.)

Mikor Augustinus ezeket a leveleket írja, a donatizmus már nem fenyegeti a katholicizmus egységét. De a donatizmus nem az egyetlen ellenfél: kevésbbé szertelen s afrikai nézőpontból kevésbbé vészes, de a római birodalom művelt lelkeinek mélyén annál szivósabban gyökerezik a kiirthatatlannak látszó római *pogányság*. Épen ezek az esztendők a legsúlyosabb válság évei: 410-ben Alarich csapatai kifosztják Rómát s a pogány társadalom felújítja a szörnyű vádat a kereszténység állam- és társadalom-bomlasztó munkája ellen. Abban az évben, amelyben a fönt ismertetett levelet intézi Marcellinushoz a donatisták érdekében, hozzáfog a hippói püspök élete legnagyobb munkájának, az «Istenország»-nak megírásához; ez a mű is Marcellinus nevéhez kapcsolódik. Szent Ágostonnak a halódó pogánysággal való kapcsolatát is néhány levél tükrében fogjuk megismerhetni.

III.

Julianus óta pogányság és kereszténység inkább elvi és elméleti nézőpontból álltak mereven és szigorú elkülönültségben egymással szemben; valósággal az állami, társadalmi és főként a szellemi *élet* a pogány hagyományoknak és az újító kereszténységnek oly összefonódását mutatják, amely eligazodásunkat is gyakran megnehezíti. A kereszténység győzelme óta — tehát mióta mind nagyobb tömegek tódulnak a diadalmas Egyház felé — a pusztán «formális» kereszténység igen gyakori. Ennek leple alatt tovább élt és hatott a hellenisztikus Róma politikai és etikai konzervativiz-

musa, amelytől viszont elválaszthatatlanok voltak filozófia, retorika és költészet. Ilyként tömegesen éltek a keresztény községek körében *közömbös* újkeresztények, akiket életfölfogásuk és műveltségük, főként családi és társadalmi kapcsolataik a hanyatló pogánysághoz bilincseltek. Növelte a pogányság erejét az a szellemi és erkölcsi reakció, amely különösen a római arisztokráciában hódított teret: a latin irodalom, nyelv és stilus lelkes kultusza sohasem volt ennyire fontos tartozéka a politikának és az egyetemes világfölfogásnak, mint szent Ágoston napjaiban.[20] Maguk az egyházi élet nagy alakjai — Ambrus, Jeromos, Ágoston — e művelődési ideálok szellemében nevelkedtek s — mint ezt különösen szent Ágostonra nézve más helyen részletesebben megpróbáltam kifejteni[21] — egész életükön át nemcsak koruk nyilt és látens pogánysága ellen küzdöttek, hanem saját műveltségüknek és ízlésüknek tradicionális, tehát pogány elemei ellen is. Híres szent Jeromosnak nagy viziója, amelyben Krisztus szájából harsog feléje a vád: «Ciceronianus es, non Christianus!»[22] De szent Ágoston korának egész társadalma hemzseg a «ciceroi kereszténytől» s a két elemnek: a kereszténység etikai s a pogányság művelődési irányának legkülönbözőbb keverék-tipusait ismerhetjük föl Leveleskönyvünk címzettjei között is. Ebből a tarka seregből itt négy alakot választottunk ki: a csak névleg keresztény, ifjú *költőt*, a hiú és szerénytelen *rétort*, akinek egész érdeklődése cicerói problémák feszegetésére irányul; az ó-konzervativ, pogány *patriótát* s a keresztényi aszkézisbe visszavonuló *arisztokratát*, aki fejedelmi vagyonát szétosztja, de művészi és kulturális ideáljait magával viszi a remeteségbe is. A levelek természetszerűen nem annyira e tipusokat jellemzik, mint inkább szent Ágoston kapcsolatát azzal az eszmevilággal, amelyet e tipusok képviselnek.

7. A fiatal költő, akit szent Ágoston e levelével Krisztushoz kívánna elvezetni, *Licentius*, földije, tanítványa és testi-lelki barátja. A cassiciacumi *otium*-ban ott élt Augustinus környezetében és a dialogusokban fontos szerepe is van. Levelünk válasz egy hosszabb, nyelvileg és formailag egyként figyelemreméltó költeményre (Licentiusnak egyetlen reánk maradt verse ez), amely nem egyéb, mint barátságuknak kissé fellengző apoteózisa; Licentius Itáliában, Augustinus Afrikában van, de a barátság ezt a nagy távolságot is áthidalja: Licentius «szent Ágostonnak műveibe akar elmerülni, azokba, amiket az üdvösség stilusában ezentul ír majd s amelyek egyértékűek lesznek a korábbiakkal, e mézédes írásokkal, amelyek írójuk nemes lelkének szülötteit hozták napvilágra... E könyvek elém varázsolnak majd téged, ha vágyamat kielégíted és elküldöd művedet a zenéről, amely lágyan omlik föléd. Ég bennem a vágy alkotásaid után. Teljesítsd a kérést: táruljon így fel az értelem segítségével az igazság, ömöljék bővebben, mint az Eridanus [a Pó-folyó] s a világ fertőzött lehellete hasztalan környékezi majd mezei magányunkat». Igy zárul ez a prózafordításban szinte élvezhetetlen költői levél, amelyet írója dúsan megrakott a vergiliusi iskola kellékeivel. Bár arra hivatkozik, hogy a keresztény hit is szent Ágostonhoz láncolja (christiana fides connexuit), barátja nyilván a legnagyobb aggodalommal olvasta ezt a pogánylelkű üdvözletet. Ágoston levele stilusában közel áll a Konfessziókhoz s különösen gazdag retorikai szépségekben, de végső soron mégis retorika, kérés és panasz, amely a legnemesebb érzelmekből fakad, de amely a pogányság és a kereszténység közt imbolygó költőnek csak ködös távolban tudja megmutatni a Krisztus felé vivő utat.

8. Hasonlíthatatlanul erőteljesebb és öntudatosabb az a könyvszámba menő levél, amelyet Ágoston egy fiatal görög rétorhoz intézett, válaszul különböző filozófiai és

retorikai természetű kérdésekre s amelynek — épen terjedelmessége miatt — csupán elejét és végét közölhetjük fordításaink sorában. *Dioszkorosz* egy rövid, felettébb türelmetlen és szerénytelen levéllel (CXVII.) fordul a hippói püspökhöz s levele mellékleteként egész sor kérdőcédulát küld el; mentségkép csak sürgős elutazására hivatkozik s arra, hogy mindazt tudnia kell, amit Ágostontól kérdez, mert különben a világ tanulatlannak és korlátoltnak tarthatná! Noha a püspököt láthatóan bosszantja az idegen fiatalember vakmerősége s nem is átalja kemény és irónikus szavakkal rendreutasítani, a felvetett kérdések nyilván mégis megkapják, mert szinte mindegyikre kimerítően válaszol. Csak Ciceró retorikus munkáival nem akar foglalkozni: ezt a gondolatvilágot már idegennek érzi s öntudatosan utal arra, hogy a főpap, aki «a hippói keresztény bazilikában székel» már nem a karthágói rétor, aki «egykoron *ilyesmit* árult az ifjúságnak».[23]

9. A római birodalom művelt társadalma pedig épen a nagy rétort csodálta szent Ágostonban, még megtérése után is. Itt van előttünk annak az érdekes levélváltásnak egy része, amely a calamei véres tüntetés ügyét tárgyalja. Ennek a kis afrikai mezővárosnak, amelyben nyilván a pogányok voltak még többségben, egy öreg patriciusa, *Nectarius* azzal a kérelemmel fordul a hippói püspökhöz, hogy a hatóságoknál a calamei tüntetők érdekében járjon közbe. Az öreg római méltán büszke jeles cicerói műveltségére s jól tudja, hogy olyan embernek ír, aki «minden tanulmányban otthonos». A rövid kérőlevél is egy klasszikus idézeten épül fel s szent Ágoston tüstént felfedezi az elrejtett cicerói frázist, hogy szép válaszát ehhez a mondathoz fűzhesse. Ágoston hihetőleg ugyanabban a szellemben interveniált a calamei bűnösök érdekében, mint fog néhány évvel később, hogy a letartóztatott donatisták életét megmentse. Legfőbb célja itt is

a javítás s nem a büntetés, a lelkek meghódítása s nem a megtorlás.

Ezen a levélen egyébiránt erősen érezhető, hogy nem annyira címzettjének, mint inkább a nagy nyilvánosságnak szólt. Gondosan szerkeztett «nyilt levél» ez, amely nemcsak a calame-i eset tényállását öleli fel, amelyet pedig Nectarius kitünően ismert, hanem egész részleteket idéz Nectarius leveléből is ; vége felé szent Ágoston nyiltan hangoztatja propagandisztikus céljait. Ennek az érdekes levélváltásnak hónapokkal később igen figyelemreméltó folytatása is van a CIII. és CIV. levelekben. Nectariust nem elégítette ki Ágoston válasza ; ő nyilván általános kegyelmet várt, megismétli tehát kérelmét s ez a második levél már körülményesebb, tehát kevésbé sikerült, mint a méltóságteljes és rövid első. Újra a vélt szellemi közösséget akarja hídként felhasználni : megint a nagy rétor magasztalásával kezdi tehát, hogy igen ügyesen egy másik hidat verjen önmaga és szent Ágoston között, — a világnézeti közösség hídját !

Ezt a levélváltást, — a CIII. számú levélből a szemelvények között egy részletet közlök, amellyel tartalmilag a Bevezetés végén is foglalkozom — nemcsak a benne feltáruló *ellentétek* teszik érdekessé : a keresztény püspökkel még mindig erőteljes, ha nem is egyenrangú ellenfélként áll szemben a vallási, erkölcsi és főként politikai római konzervativizmus képviselője. Mennyire fejlett volt ez a pogány-konzervativ iskola, az is bizonyítja, hogy egy elrejtett afrikai mezővároska polgára ily emelkedett hangú és formára is nemes levelekkel szállhat síkra korának legnagyobb szellemével. De a kereszténység s a pogányság *ellentéténél* még feltünőbb a kettőnek *rokonsága*, az, hogy a pogány Nectarius lelkileg és vallásilag mily közel érzi és véli magát a kereszténységhez. A földi és a mennybéli hazáról előttünk lepergő vita kiválóan alkalmas rá, hogy a császárság korának «vallás-

elegyedését», az úgynevezett *szinkretizmust* megvilágítsa. Ezt a nagy vallási kompromisszumot a monoteisztikus hajlandóságú újplatonizmus még teljesebbé tette: Nectarius a tipusa annak a késői rómainak, aki bizonytalan filozófiai egyistenhitével és etikájával minden istenséggel és vallással, szektával és iskolával békén megférni törekszik s szinte öntudatlanul a kereszténységet is belé akarja illeszteni szinkretisztikus gondolkozásába. Szent Ágoston ellenben büszke öntudattal képviseli kora katolicizmusát, amely nem illeszkedik és nem egyezkedik, mert egységesnek egyetlennek és egyetemesnek vallja magát.

10. A nagy példa, amelyet Ágoston az ifjú Licentius elé állít, *nólai szent Paulinus* példája:

«Menj el Campániába és tanuld meg Paulinustól, miként rázta le válláról habozás nélkül a világnak gőgjét, hogy alázatosan és épen ezért nemesen hajtsa Krisztus igája alá s most nyugodtan és szerényen élvezi utjain a Kormányos irányítását!»

A római világ nagy eseménye volt a dúsgazdag és előkelő családból származó Meropius Pontius Paulinusnak «konverziója»,[24] aki 393-ban negyvenéves korában eltökélte, hogy feleségével, Therasiával együtt visszavonul a világi élettől; kereszténvi magánosságukat Spanyolországban kezdték meg, — Therasia spanyol volt, — de 395-ben, miután a barcelonai bazilikában Paulinust a nép kívánságára pappá szentelték, a nápolyvidéki Nólába költöztek át, hogy nólai szent Félix sírja mellett — a szentnek templomot is emeltek — egész életüket önkéntes szegénységben a bűnbánatnak és alázatosságnak szenteljék: leveleiket mindenkor így kezdték: Paulinus et Therasia *peccatores*... Paulinus kora szellemi életének egyik csillaga volt: lelkes és formás költemények és finom levelek szerzője. Mindenki, aki Rómát megjárta, az Aventinuson szembe került a költővel és az aszkétá-

val. Santa Sabina híres, ötödikszázadbeli mozaik-felirata a feltevés szerint Paulinus tollából származik ; a szép vers utolsó két sora magára a nólai költő-remetére is vonatkoztatható :

Pauperibus locuples, sibi pauper, qui bona vitae praesentis fugiens meruit sperare futuram.[23]

Szent Ágostonnak az a levele, amelyet szemelvényeink közé besoroztunk, a remetepár nagy és szent elhatározásának magasztalása. Hangját érthetőbbé teszi az a két levél, amellyel előzően Paulinus kereste fel a hippói papot : ezek a levelek a korlátlan bámulat jegyében íródtak s szent Ágoston — mint azt egy későbbi példán is tapasztalni fogjuk — a dicséret iránt különösen fogékony volt.[26]

Egész élete folyamán bőven volt sikerben része : barátság, szeretet és hírnév vette körül ; *egy* ember szeretetét a sors állhatatosan megtagadta tőle : negyedszázadba telt, míg szent Jeromos dicséretét kiérdemelte, szívéhez pedig talán sohasem találta meg az utat. A világirodalomnak igen érdekes fejezete az a polémia, amelyet Hippó és Jeruzsálem között levélpóstán vívott meg egymással a nyugati Egyház két fényessége.

IV.

Abban az évben, amelyben Ágoston az Egyház felé fordul és a vallásos filozófiai cassiciacumi magánosságba vonul vissza : 386-ban Jeruzsálembe érkezik meg az élete delén járó *Jeromos*. (Született 342-ben Stridonban (Dalmáciában), utazott és élt a Rajna vidékén, Rómában, Aquilejában, Antiochiában, remeteként a szíriai sivatagban ; majd ismét Rómában. 382—384, mint Damasus pápa titkára ; végül 42 éves korától 420-ban bekövetkezett haláláig Jeruzsálemben, hol kolostort alapít és nagy számban gyüjti maga köré személyes híveit). Szent

Ágoston és szent Jeromos mindaketten a tradicionális retorikus műveltség ölén nevelkedtek, mindaketten küzdelmes lelki-erkölcsi fejlődés útján jutottak el a katholicizmushoz, amelynek legnagyobb alkotó-elméi és leghatásosabb interpretátorai lettek: hallatlan irodalmi tevékenységük terjedelemre vetekszik egymással s a hálás Egyház hagyományos felfogásában, kultuszában és művészetében másfélezer év óta egymás mellé állítja őket. De az élet, különösen pedig temperamentumuk különbözősége, eltérő szellemi hajlandóságuk és nem utolsó sorban kelletlen véletlenek e két nagy elmét széjjelválasztották. Az a kilenc levél, amelyet fordításunk számára levélváltásuk mindössze tizenhat darabjából választottunk ki, vitájuknak érdekes képét adja.

Ezt a vitát jelentőségteljessé nem a tartalma, hanem a hadviselők egyénisége, harcmodoruk, koruk irodalmi életének s különösen a levélpolémiának külsőségei teszik.

(11.) A vita tárgyát sorrendben első levelünkből kellőkép megismerjük. A fiatal hippói pap különböző kritikai természetű kérdésekkel fordul a nagynevű, nála tizenkét évvel idősebb, jeruzsálemi szerzeteshez. A három teológiai probléma szorosan kapcsolatos szent Jeromos élete-művének két fontos fejezetével: Origenes-fordításaival és a héber eredetiből készült Szentírás fordításával, az egyháztörténetileg oly fontos Vulgatával. Szent Ágoston levelének megírásakor még nem tudja, hogy Jeromos 392 körül szellemileg eltávolodott a legtermékenyebb görög egyházi írótól, aki először teremtett egységes, összefoglaló filozófiai-theológiai rendszert: Origenestől, hogy fáradságos irodalmi és filológiai tanulmányait a héber biblia fordításával koronázza meg. Mindezt nem sejtvén, olyan tanácsokat ad — egyébként udvarias és megnyerő formában — Jeromosnak, amelyek ennek most vázolt fejlődésével ellentétben állanak: fordítsa továbbra is Origenest, ellenben a Szentírást, amelynek

görög fordítása szinte kinyilatkoztatottá vált, helyesebb lesz nem érinteni. *15.* levelünkben szent Ágoston, a gyakorlati egyházi férfi, egy esetben illusztrálni fogja, mik a különböző szövegű biblia-fordításoknak káros következményei.

Szent Ágoston a Septuagintá-t, az Ószövetségnek «hetven tolmács» tollából származó, Kr. e. a III. században keletkezett görög fordítását jóval súlyosabb tekintélynek ítéli, mint Jeromos héberből átültetett latin bibliáját. Míg e tekintetben a hagyományokhoz ragaszkodó egyházfő áll szemben a szövegkritikussal, addig egy konkrét biblia-magyarázati kérdésben szent Ágoston vallásossága kerül ellentétbe Jeromos szabadabb ítéletével. Szent Pálnak a galatabeliekhez írt leveléből egy híressé vált mondatot (2, 11.), amelyben Péter és Pál apostolok összetűzéséről esik szó («Mikor pedig Péter Antiochiába jött, szemtől-szembe ellenállottam, mivel panasz volt reá»), Jeromos úgy magyarázta, hogy Pál a Péter ellen szórt *színleges* szemrehányásaival a pogánykereszténye-ket csupán félrevezetni kívánta. Ágoston elfogadhatatlannak tartja ezt az álláspontot : az apostol szavaiba és szándékába nem szabad valótlanságot belemagyaráznunk, mert ilyen kritikával a Szentírás egész épületét alapjában rendítjük meg.

De a vitát korántsem ezek a magukban véve nem áthidalhatatlan ellentétek mérgesítették el, hanem a levelek viszontagságos sorsa, Ágostonnak egy-egy elejtett szava, hasonlata vagy idézete, Jeromosnak ingerlékenysége és türelmetlensége — mindkettőjük érzékenysége.

Az ókor földgömbje nagy, csak a közlekedés tökéletesedése szükítette meg a világot. Ágoston még tíz évig kénytelen várni, míg levelére érdemleges választ kap. Első levele *(11.)* el sem indul, a másodiknak, amely szemelvényeink közt nem szerepel (XL.) sorsa még szerencsétlenebb : belékerül a világ sodrába és

Jeromos egyik híve valamelyik adriai szigeten találja meg és viszi magával Jeruzsálembe. Ennek a levélnek a tartalma nagyjában azonos az elsőével, de szent Ágoston egy ártatlan klasszikus célzással bővíti, amelyet Jeromos környezetében sohasem fognak neki megbocsátani:

«Ezért kérlek, légy őszintén és igazi keresztény szeretet szerint szigorú önmagaddal szemben, javítsd ki és tisztítsd meg ezt a munkádat [t. i. a biblia-kommentárt] és — amint mondani szokás — énekelj «palinódiát».[27] Mert a keresztények igazsága hasonlíthatatlanul szebb a görögök Helenájánál. Érette mártirjaink bátrabban küzdöttek e Szodoma ellen, mintsem a hősök Helenáért Trója ellen. S ezt korántsem azért mondom, hogy szived szemvilágát visszanyerd, — Isten mentsen, hogy elvesztetted volna! — de azért, hogy ép és éber szemedre gondot viselj. Nem értem, hogy ily ép látással miként mulaszthattad el, hogy annak következményeit mérlegeld, ha egyszer hitelt adtunk annak a feltevésnek, hogy az isteni könyvek szerzője munkájának valamely részében tisztességesen és kegyesen hazudhatott».

Jeromosnak ez a célzás nagyon fájt: tanuja *13.* levelünk. Egyébiránt is Jeromost most már az egész polémia során az a leplezetlenül kifejezett gyanu vezeti, hogy Ágoston hiúságát az ő rovására akarja kielégíteni, az ő vállán akar az Egyház nagyságai közé fölemelkedni.

A következő levelek *(12—16.)* — a félreértések tetézésére — keresztezik is egymást. Ágoston váltig azzal védekezik, hogy ő *könyvet* nem írt Jeromos ellen, tehát nem is küldhetett ilyet Rómába; Jeromos pedig mind türelmetlenebbül firtatja a kerülő úton hozzávetődött XL. szerzőségét. Végül is kilenc év multán *(15.)* Ágoston elküldi eddigi leveleinek másolatát, és mintha derengeni kezdene előtte, hogy a palinódia-levél rossz kezekbe került. Közben Jeromos épen Origenest illetően zajos és kiméletlen polémiába elegyedett egykori legjobb barátjával, Tyrannius Rufinussal (345—410.)

s látni fogjuk, hogy ez a mozgalmas párviadal, amelyben a felek az eszközök közt nem válogattak, mily vésztjósló hátterét adja Jeromos és Ágoston csöndesebb vitájának. Fájdalmas rezignációval veszi Ágoston tudomásul *(16.)*, hogy ime, a legforróbb barátság is megszakadhat s az elhidegülés ellenségeskedéssé fajulhat. Ez a szomorú tapasztalat jól talál Ágoston általános felfogásához, amely az emberi lelket s elsősorban *önmagunk* lelkét kifürkészhetetlen rejtelemnek tekinti. Kiszámíthatatlan és beláthatatlan, hogy az *internum aeternum* titkos barlangjából valamikor minő jó vagy rossz szellemek szabadulnak majd el: «az emberi gyarlóság holnapja bizonytalan» (crastinum illud humanae fragilitatis incertum).

A polémia tizenegy évvel első levelünk kelte után lezárul és az utolsó leveleket (LXXV., LXXXI. és 17.) olvasva, az az érzésünk, hogy egyik fél sem győzte meg a másikat s noha Jeromos LXXXI-ben, amely fordításaink közt nem szerepel, már megtalálja az udvariasság általános szólamait, nyilvánvaló, hogy lelke mélyén még bizalmatlanság él, mert a sebek még nem hegedtek be. Voltaképen pedig a sokkal szelidebb lelkű Ágostonnak volna alapos oka a neheztelésre. Az egész polémia során ő sebeket nem osztott, csak kapott, s mikor végre egy évtized multán szent Jeromos érdemben is foglalkozni hajlandó szent Pál-kommentárjának inkriminált részletével, tartalmilag oly szép fejtegetésének a következő, kevéssé barátságos keretet adja:

«Egyszerre kaptam Méltóságodnak három különböző levelét, vagy helyesebben egész kis könyveit Cyprianus diakónus útján, amelyek — ahogy te hívod — kérdéseket, ahogy én érzem, munkáim ellen emelt kifogásokat tartalmaznak. Ha ezekre válaszolni kívánnék, egész könyv terjedelmére volna szükségem. Ennek ellenére azon leszek, hogy egy hosszabb levél mértékét túl ne lépjem és hogy sietős útjában fel ne tartóztassam testvérünket, aki csak három nap-

pal elutazása előtt kérte el tőlem e levelet. Felkészületlenül és nagyhirtelen vagyok kénytelen elhadarni válaszomat, akármilyen lesz is; nem az író megfontolása vezet, hanem a diktáló hirtelensége, amelyből többnyire nem tanulság fakad, hanem valami véletlen alakul ki (non in doctrinam, sed in casum vertitur). A legbátrabb katonákat is megzavarja a hirtelen ütközet és hamarabb kénytelenek menekülni, mielőtt még fegyvereikhez kaphattak volna. Mellőzöm üdvözleteidet és udvariasságaidat, amelyekkel «fejemet cirógatod» [idézet Terentiusból]; hallgatok a nyájaskodásról, amivel sértődésemért megvigasztalni igyekszel. A dologra magára térek át».

Ez a LXXV. levél e kis kötetben sem terjedelménél, sem jellegénél fogva helyet nem kaphatott. Tanulságos befejezését azonban meg kell ismernünk:

«Levelem befejeztével arra kérlek, hogy a pihenő aggastyánt ne kényszerítsd újból hadakozásra s arra, hogy életét kockára tegye. Te, aki ifjú vagy és a főpapi állás csúcsán a helyed (pontificali culmine constitutus), tanítsd a népeket és gyarapítsd a római magtárakat Afrika új gyümölcseivel. Én beérem azzal, ha a kolostor zugában suttoghatok koldus hallgatómmal és olvasómmal».

Ezt az utolsó mondatot olvasva, föltámad előttünk a fiatal, világjáró és mindenfelé ünnepelt Hieronymus alakja; egész életén át többféle arcot mutatott a világnak, több ember élt benne. A pogány Róma eszmevilága erős kisértése volt a chalkiszi remetének; tudományos érdeklődésének a hagyományok sem tudtak határt szabni; a szerzetes pedig meglepődéssel nézte a fiatalabb hippói püspöknek ragyogóan fejlődő pályáját és talán szűknek érezte celláját, amikor három világrész katholicizmusa jelent meg lelki szemei előtt.

Tíz év hallgatása után szent Ágoston mégegyszer súlyos teológiai kérdések dolgában Jeruzsálemhez fordul. Szemelvényeink *18.* levele válasz a nálunk nem szereplő CLXVI. és CLXVII. levelekre, amelyek valósággal terjedelmes értekezések. Jeromos, aki már 405-ben nagy korára hivatkozik, most már valóban aggas-

tyán, fáradt és a nyugalmat kívánja. Szent Ágoston problémái számára is már csak jóindulatú és udvarias bókjai vannak, a kérdések érdemével már nem foglalkozik. A pelagianizmus körül kifejlődött hatalmas küzdelem még kétízben tollat ad Jeromos kezébe: *19.* levelünk Ágostonnak lelkes magasztalását tartalmazza, míg a bennünket kevésbbé érdeklő CCII. levél rövid beszámoló az újabb eretnekség irodalmi kérdéseiről.[28]

Jeromossal való levélváltásából szent Ágostonnak különösen vonzó jellemvonásait ismerjük meg: mérsékletét, türelmét, szelidségét. A polémia során alig van szertelen szava, eszközei mindig előkelők, ízlése sohsem hagyja el. Emellett igazához mindvégig ragaszkodik, s ami leveleinek alaphangját adja: a csillapíthatatlan vágy barátság és szeretet után, küzdelem az igazság megismeréséért és diadaláért, valóban szíveügye, — «az Istenben megpihent nyughatatlan léleknek» élete célja ez.

V.

Fordításaink sorát néhány levél zárja le, amelyekből kitünik, hogy amit a harmincéves presbiter élete legsúlyosabb s legszentebb föladatának vallott: a keresztény hívők vezetését, szent Ágoston mindvégig híven igyekezett szolgálni. A Leveleskönyvből az eszményi főpap képét lehet megrajzolni. Nemcsak a nagy apologétát láttuk a gyakorlati életben — a donatizmus és a pogányság ellen vívott harcában — hanem tőle magától hallottuk, hogy egész községe ügyes-bajos embereinek tettel és tanáccsal kellett szolgálnia; nem volt az életnek olyan apró perpatvara és gondja, amelyet a IV. és V. század kereszténye ne vitt volna pásztora elé. *21.* levelünkből meggyőződünk róla, hogy még a fizetésképtelen adós is a püspöki székesegyház védelmét s fő-

papjának erkölcsi és anyagi istápolását kereste. A püspök híveinek szinte ügyvédje volt.

20. és *22.* levelünk a fiatal és az öreg szent Ágostont mutatja be két merőben különböző egyházi válság kapcsán. Az elsőt diadalmasan oldja meg, a másik élete utolsó korszakának látnivalóan kínos csalódása volt, amely már-már arra késztette, hogy püspöki székétől megváljék.

20. Szemelvényeink közt nem kaphatott helyet a XXII. levél, amelyben Ágoston az afrikai egyházak egy rút hagyományával részletesen foglalkozik: a halottak és különösen a mártirok sírja fölött rendezett tórokkal, amelyek korán és könnyen alakultak át szilaj vigasságokká, s amelyekből a kultuszi jellegű templomi lakomák fejlődtek ki; a Konfessziókból (VI., 2.) megtanuljuk, hogy maga Monika is rabja volt e szokásoknak s csak szent Ambrus tudta tőlük eltéríteni. Fölfogásom szerint ezek a szent Ágoston által is pogány eredetűnek vallott kultikus mulatságok, amelyeket rendszerint tánc is kisért, s amelyek ellen századokon át hasztalanul küzdött az Egyház, kapcsolatosak a táncos «ünneprontás»-sal is, amelynek egyik példáját leveleinkben is megtaláltuk: a calamei pogányok június kalendáján «zabolátlan táncos tömegben» tódulnak a keresztény bazilika elé. Innen a fejlődés egyenes útja vezet a középkori «temetői táncokhoz».[29] *20.* levelünk csupán azt az izgató küzdelmet írja le, amelynek eredményeképen Ágostonnak sikerült községét a templomi lakomák szokásától eltéríteni. *22.* A hippóvidéki Fussala lakósait Ágoston hódította meg a katholicizmus számára, püspököt is ő adott nekik. A fiatal Antoninus azonban erre a hivatásra merőben méltatlannak bizonyult. Sok érzelmes részlet olvasható Leveleskönyvünkben, de ennek a levélnek a vége talán a legfájdalmasabb és a legőszintébb: a fussalai püspök

botránya már hirhedt eset lett, aktái a római püspök asztalán fekszenek (jellemző adat a Szentszék tekintélyének kialakulására). Püspök és hívők szent Ágoston előtt perelnek, Antoninus nem akarja magát szent Ágoston enyhe ítéletének alávetni, a fussalaiak katholicizmusa is veszélyben forog. Ágoston úgy érzi, hogy ez az ő legszemélyesebb ügye: «vissza akar vonulni a főpapi teendőktől, bánatra akarja magát adni s a bánat lesz tévedésének méltó kisérője . . .»

23. Utolsó levelünk — a legutolsók egyike, szent Ágoston kezéből — visszavisz bennünket a cassiciacumi *otium* eszmevilágába: az ókori ember szent Ágostonban sohasem halt meg s csak ihlet kellett, hogy a hetvenötéves püspök lelkében föltámadjanak ifjúságának eszményei. Levelünket egy rövid korrespondencia előzi meg: szent Ágoston meleg szavakkal gratulál *Dariusnak*, ennek a nagyrangú és szépsikerű katonának, aki — mint látni fogjuk — hazájának lelkes fia is. Darius a szerencsekívánatokat így köszöni meg:

«Ez az én dicsőségem elválaszthatatlan mindnyájunk jólététől s hogy én imáid szerint boldog lehessek, velem együtt minden embernek boldognak kell lennie. Soká hallass ilyen jókívánságokat, atyám, *a római birodalom, a római állam s mindazok üdvére*, akiket erre érdemesnek tartasz! S ha nagykésőn a mennyekbe költözöl, add át *e példát* utódaidnak, hagyd örökül azokra, akik nyomdokaidba lépnek». (CXXIX. levél.)

Szent Ágoston erre a levélre oly lelkesedéssel válaszol, amelyre alig van példa a Leveleskönyvben: Leveled nagy-nagy gyönyörűséget szerzett és végeszakadatlanul kellene ismételnem: *nagy* gyönyörűséget . . . Az etikai témák, amelyek a levél gerincét adják: a dicséret, a hiúság és a keresztényi öntudat kérdései s a keret körülöttük: nemes és szép *szavak*, «a válogatott és drága edények», amelyeknek szeretete haláláig kisérte a rétort;[30] Darius stilusának dicséretével nem tud be-

telni. De *a római birodalomról és a római államról* — a korabeli arisztokráciának, Symmachus körének eszményeiről — célzatosan egy szót sem hallunk a hippói püspöktől. E kor patriotizmusát egyébiránt is nehéz megérteni, szent Ágostonét pedig még megközelíteni sem sikerült eddig. Láttuk, hogy az öreg Nectarius pogány hazafisága iránt érzéketlen s «Istenország»-ának szelleme szerint a túlvilági hazában látja a lelki patriotizmus egyetlen célját.[31] Egy pusztuló világ él körülötte, Rómából a legkétségbeesettebb panaszlevelek jutnak el hozzá, a vandálok már Afrikában pusztítanak, nemsokára az ő székvárosát is ostrom alá veszik. «Az állam elöregedik és összezsugorodik» — olvassuk egy művében — sőt: «az egész világ megöregedett, voltaképen olyan, mint az ember: születik, megnő, megöregszik». *Miraris, quia deficit mundus? Mirare, quia senuit mundus. Homo est: nascitur, crescit, senescit...* (Sermo LXXXI, 8.).

De ebben az «elöregedett világban» megvolt már a megujhodás minden eleme és föltétele. Mikor a hippói püspök 430. augusztus 28-án csendesen elköltözött, városát már hetek óta ostromolták a barbárok, a középkor hirnökei. De épen szent Ágoston nagy *opus*-ára várt a világtörténeti hivatás, hogy a középkor kereszténységét átitassa az ókori műveltség szellemével. Hogy a skolaszticizmus egy kedvelt képével éljünk: szent Ágoston életeművének *tükrébe* két világ nézett belé; s az egyiknek, a klasszikus ókornak, csodálatos gazdagsága a tükör útján termékenyítette meg a másik világ ifjúságát, a kialakuló középkorét. *Quicumque videt speculum, videt ea, quae in speculo resplendent.*[32]

Szent Ágoston életének főbb adatai.

(Források: Szent Ágoston munkái, különösen a Confessiones és a Retractationes (l. alább e táblázatban), továbbá Á. tanítványának, Possidiusnak egykorú szent Ágoston-életrajza.)

354. nov. 13. Születik Thagastében (Numidia), atyja *Patricius* (pogány), anyja *Monika* (katholikus).

370—2. Miután a közeli Madaurában alapvető oktatásban volt része, további kiképzésre Karthágóba megy; atyja halála után családjának barátja: *Romanianus* segíti Monikát, hogy fiát taníttathassa. Á.-nak fia születik: *Adeodatus*. Fia anyjával való kapcsolata 385-ig megszakítás nélkül fennáll.

373. Á. életének döntő olvasmánya: Cicero elveszett műve, «Hortensius». A Szentírást is forgatni kezdi, de stiláris nézőpontból élvezhetetlennek találja.

374. A maniheus szektához csatlakozik.

375. Grammaticusként szülővárosában oktatással foglalkozik.

376. Visszatér Karthágóba s ott retorikát tanít.

380. Megírja első (elveszett) művét: *De pulchro et apto.*

383. Kilenc éven át többé-kevésbé laza kapcsolatot tart fenn a maniheizmussal. Műveltségének, — különösen retorikus izlésének és filozófiai ismereteinek — fejlődésével a szekta tanításai már nem elégítik ki. Faustussal, a nagynevű maniheus szónokkal találkozik; ez a beszélgetés minden tekintetben nagy csalódást jelent Ágostonra. — Az Új Akadémia tanításai felé fordul. Pályája érdekei hihetőleg ez év végén *Rómába* viszik.

384. Hatóságilag alkalmazott retorika-tanár *Milánó*-ban ; Monika követi és ezentúl fia mellett él.

385—6. Neoplatonikus munkák tanulmányozása megnyitja előtte a kereszténység erkölcsi és szellemi világa felé vívő utat. Megkezdi szent Pál leveleinek olvasását.

386. Hosszas belső vívódás után a *katholicizmus* felé fordul : szakít hivatásával, hogy teljes nyugalomban készülhessen a keresztség felvételére. («Conversio.»)

386—7. Anyjával, serdülő fiával és több barátjával visszavonul az északolaszországi *Cassiciacum*-ba, ahol megírja első ránkmaradt műveit (v. ö. 12. l.). Visszatér Milánóba. Szent Ambrus kezéből felveszi a keresztséget. Anyja meghal Ostiában. Á. visszatér Rómába.

387—8. Rómában megírja első munkáit, amelyekben megkezdi a maniheizmussal való leszámolást. Visszatér Afrikába.

388—91. Folytatja a cassiciacumi és a római *otium* irodalmi munkásságát ; barátaival szerzetesi visszavonultságban él és számos antimaniheus s didaktikus munkát bocsájt közre. Fia 390-ben meghal.

391. Hippó presbiterévé szentelik fel.

395—6. «Coepiscopus», majd — Valerius halála után — Hippó püspöke.

397—400. A *De doctrina christiana*-ban a pogány hagyományos iskolai műveltséget egyezteti össze a kereszténység etikai nézőpontjaival, *Konfessziói*-ban pedig megírja 386-ig terjedő «szellemi és lelki életrajzát».

410. *Alarich Rómában.* Ez, a római birodalom sorsára oly súlyos esemény adja meg Á. polemikus-apologetikus főművének, a *De civitate dei*-nek alapgondolatát és vezérfonalát.

411. Nagy hitvita (disputatio) Karthágóban : Á. vezetőszerepet játszik. E vita eldönti a katholicizmus és donatizmus közt folyó százados küzdelmet : a császári

főhatóságok a katholicizmus álláspontját fogadják el. Szigorú rendeletek a donatizmus ellen.

411—31. A pelagianusi vita *(Pelagianus* aszkéta mozgalma Á.-nak az eredendő bűnről szóló alapvető tanítása ellen).

426. Megírja *Retractatio*-it, összes műveinek (a levelek kivételével) *kritikai lajstromát.*

430. aug. 28. Hetvenhatéves korában meghal Hippóban ; Geiserich vandáljaival ostrom alatt tartja a várost.

I. Levelek a magánosság éveiből (386—89).

1. Filozófia és barátság. (II. levél.)

(386.)

ZENOBIUSNAK ÁGOSTON.

GYETÉRTÜNK, azt hiszem abban, hogy mindaz, amit testi érzékeink elérhetnek, az egy pillanatra sem maradhat meg ugyanabban az állapotában, hanem tovasiklik, szertefolyik és semmi maradandó benne nincsen, azaz — magyarán — «nincsen» *(non esse)*.[33] Az igazi és isteni filozófia tehát arra int minket, hogy a mulandók iránt bennünk élő vészes szerelmet, amely bűnhődéssel terhes, fékezzük meg és szenderítsük el magunkban, hogy lelkünk már akkor is, mikor még a testet kormányozza, teljesen átadja magát a mindig azonos *(semper eiusdemmodi)* élvezetének s azért hevüljön, ami nem gyönyörködtet mulandó szépségével. Noha ez a helyes és lelkünk téged önnönmagában igaz és tiszta emberként *(verum et simplicem)* lát, ahogy minden aggodalom nélkül szerethetünk téged, megvalljuk, hogy mégis jelenlétedet és a viszontlátást kívánjuk és áhitozunk utána testvéreinkkel együtt, amíg lehet, valahányszor testedben eltávozol tőlünk és tér szerint elkülönülünk egymástól. Ezt a mi vétkünket, ha jól ismerlek, szereted bennünk és noha egyébiránt minden jót kívánsz barátaidnak és meghitt embereidnek, szinte félsz tőle, hogy *ebből* a vétkünkből kigyógyulhatnánk. De ha lelked oly erős, hogy képes vagy e csapdát felismerni s nagyot kacagsz azokon, akik bele-

estek, bizony nagy vagy és igen különbözöl tőlünk! Én még azt óhajtom, hogy ha egy távollevő barátom után vágyódom, ő is vágyódjék utánam. Ennek ellenére résen vagyok s arra törekszem, hogy semmi olyat meg ne kedveljek, ami akaratom ellenére eltávozhatna tőlem. Addig is, míg ezt elérem, arra kérlek, fejezzük be a veled megkezdett vitát, ha gondunk van önnönmagunkra. Mert semmiképp sem állok rá, hogy Alypiusszal fejezzük azt be, még akkor sem, ha akarná, pedig nem akarja. Mert olyan ember ő, aki nagyban segítségemre lesz, hogy téged minél több levéllel fűzzünk magunkhoz, ha már valami kénytelenség elvitt tőlünk.

2. *Gondolatok a halálról. (X. levél.)*

(389.)

NEBRIDIUSHOZ.

Soha semmiféle szemrehányásod nem okozott oly izgalmas fejtörést, mint az, amelyet utolsó leveledben olvasok. Szememre veted, hogy nem törődöm vele, mikép élhetnénk együtt mi ketten. Nagy bűn ez és — ha igaz volna — veszedelmes is. De minthogy észszerű érvekkel kimutatható, hogy inkább élhetünk itt elhatározásunknak megfelelően, semmint Karthágóban vagy akár a falun, egészen tanácstalan vagyok, mit tegyek veled, Nebridiusom. Kényelmes járóművet küldjek-e érted? Mert, hogy a hordágyon való utazás nem ártana meg néked, ezért Luciniusunk kezeskedik. De anyádra gondolok, aki nem viselte el *egészséges* fia távollétét s még sokkal kevésbbé fogja azt elviselni, amikor gyengélkedel. Vagy én menjek-e hozzátok? De itt vannak azok, akik nem jöhetnek velem és akiket elhagyni vételnek tartanám.[34] Mert te édeskönnyen ellakol a lelked társaságában is, de hogy ugyanerre ők is képesek legyenek, bizony elég fáradságba kerül. Vagy jöjjek-menjek-e minduntalan és hol veled, hol

ezekkel legyek ? De hiszen ez nem együttélés és nem is olyan élet, amely elhatározásunknak megfelelne. Mert az út nem rövid, sőt akkora, hogy gyakran megjárni bizony munka s korántsem jelenti azt, hogy a kivánt nyugalomhoz már eljutottunk. Ehhez jő még testi gyöngeségem ; tudod, hogy én sem bírom el mindazt, amit akarok, ha csak be nem érem azzal, hogy annyit akarjak, amennyit elbírok.

Az egész életen át utazgatásra gondolni — nyugodt és könnyű utazás nincsen — nem méltó olyan emberhez, aki arra az egy és végső utra gondol, amelynek halál a neve s amelyre — belátod — egyedül kell igazán gondolnunk. Isten ugyan megadta némely keveseknek, akiket az egyházak kormányzóivá rendelt, hogy egyfelől a halált ne csupán bátran várják, hanem derűsen óhajtsák is, másfelől pedig, a kénytelen földi utazások terhét minden aggodalom nélkül vállalják. De sem ezeknek, akiket a földi dicsőség szeretete ilyen vezető-munkába sodort, sem pedig azoknak, akik magánemberekként a mozgalmas életet áhítják, nem adatik meg — úgy vélem — az a nagy jó, hogy lárma, nyugtalan összejövetelek és jövés-menés közepette a halállal oly barátságot kössenek, aminőt keresünk. Mert az istenülés e kétféle embernek csak a nyugalom *(otium)* ölén lett volna lehető. Ha ez nem igaz, én vagyok a legrestebb, hogy ne mondjam a legbalgább ember, mert ha valami nyugalmas menedék *(secura cessatio)* nincs segítségemre, a tiszta jót [a halált] sem megízlelni, sem szeretni nem tudom. Hidd el, szükség van az esendő dolgoktól való nagy eltávolodásra, nehogy akár keménység, akár vakmerőség, akár hiú dicsőségvágy, akár babonás vakhit legyenek okai, hogy az ember mitől se féljen. Ez az eltávolodás teremti meg azt az erőteljes örömet *(solidium gaudium)*, amely egy részében sem mérhető össze bármi más gyönyörűséggel.

Ha az emberi természettel az ilyen élet össze nem vág,

hogyan van mégis, hogy néha-néha megtalálható ez a nyugalmas biztosság *(securitas)?* Miért található annál gyakrabban, minél sűrűbben imádja valaki szíve titkos szentélyében Istenét? Miért marad meg gyakorta az emberi cselekvésben is ez a nyugalmasság, ha valaki ebből a szentélyből indul cselekvésre? Miért van néha-néha, hogy beszédközben nem félünk a haláltól, ha ellenben nem beszélünk, még vágyódunk is utána? Mondom néked — s nem mondanám ezt akárkinek, de — ismétlem — néked mondom, akinek a mennyek felé haladó útjait jól ismerem: vajjon tagadni fogod-e, aki meggyőződtél róla, hogy az élet mily édes, ha a lélek a testi szerelem számára meghal, vajjon tagadni fogod-e, hogy az ember egész életének félelem nélkül kellene lefolynia, hogy méltán viselhesse a «bölcs» nevet? Avagy állítani mered-e, hogy a biztosságnak ebben az érzésében *(affectio)*, amely felé az értelem törekszik, valaha is részed volt, amikor nem merültél el lelked legbensejében?

Ilyképen nincs más hátra, minthogy te is közösen beszéld meg, miként élhetnénk együtt. Mert, hogy anyáddal mit kell tenni, akit Viktor bátyád kétségkívül nem hagy el, te sokkal bölcsebben tudod, mint én. Egyebet nem akartam írni, nehogy téged e megfontolástól eltérítselek.

3. Az új pap. (XXI. levél.)

(391.)

SZENT ÉS TISZTELENDŐ URÁNAK, AZ ÚR SZINE ELŐTT ŐSZINTE SZERETETTEL KEDVES ATYJÁNAK: VALERIUS PÜSPÖKNEK ÁGOSTON PAP AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Mindenekelőtt az a kérésem: vegye fontolóra kegyes bölcseséged, hogy ebben az életben s főként korunkban semmi sem könnyebb s derűsebb s az *emberek* sze-

mében kívánatosabb, mint a püspöknek, presbiternek vagy diakónusnak feladata,[35] ha dolgát fölszínesen s hizelgő módjára látja el, de nincs is semmi, ami *Isten előtt* nyomorultabb, szomorúbb és kárhozatosabb volna. Ugyanígy, semmi sem nehezebb, fáradságosabb, veszedelmesebb a püspök, presbiter vagy diakónus föladatánál, viszont Isten előtt semmi sem szentebb, mintha oly módon harcolnak e katonák, ahogy Császárunk rendeli.[36] De, hogy a harci szolgálatnak e módja minő, sem gyermekkoromban, sem ifjúságomban meg nem tanultam. S alighogy tanulásához hozzákezdtem, bűneim jutalmául — mert nem tudom, mi egyebet gondoljak — átadták nekem a kormánykerék mellett a második helyet, holott még az evezőt sem tudtam megfogni.

De azt hiszem, hogy az Úr így kívánt engem megjavítani azért, mivel magamat tudósabbnak és jobbnak tartottam s arra merészkedtem, hogy sok hajós bűnét biráljam, mielőtt megtanultam volna, mi is történik a hajón. Mikor aztán így belésodródtam a dolgok kellős közepébe, tapasztalni kezdtem, hogy birálatom mily vakmerő volt, bárha korábban is igen veszedelmesnek tartottam a papi szolgálatot. Innen eredtek azok a könnyek,[37] melyeket fölszentelésem órájában néhány testvérem rajtam észrevett; fájdalmam okát nem tudván, tőlük telhetően vigasztalgattak, de szavuk — noha jószándékkal beszéltek — közel sem ért sebemhez. De többet, sokkal többet tapasztaltam, mint gondoltam. Nem azért, mert új hullámokat és viharokat láttam, amiket korábban nem láttam, amikről nem hallottam, nem olvastam, nem gondolkoztam; de képességemet s erőmet, amellyel a nehézségeket le kell majd küzdenem s el kell tűrnöm, nem ismertem és azt hittem, hogy elégségesek lesznek. Az Úr ellenben kinevetett és magukkal a dolgokkal kívánt engem önmagamnak megmutatni.

Ha Isten ezt nem kárhozatomra, hanem könyörületből tette — most, hogy betegségemet fölismertem, bizton remélem ezt — át kell fürkésznem Irásainak összes orvosságait s imával és olvasással arra kell törekednem, hogy lelkem ily veszedelmes föladatokra megerősödjék. Ezt korábban nem tettem és időm sem volt rá. Pappá pedig akkor szenteltettem föl, amikor azt fontolgattam, hogyan teremthetnék ráérő időt a Szentírás megismerésére s mikép kell foglalatosságomat beosztanom, hogy ekkora munkára nyugalmat találjak.

S igaz, hogy akkor még nem tudtam, mi az, ami még hiányzik ama munkához, amely most kínoz és felőröl. Ha tehát maga a dolog tanított meg rá, mi kell oly embernek, aki a népnek Isten szentségét és igéjét szolgáltatja, azt akarod-e, Valerius atyám, hogy elpusztuljak, mert most már nem szabad pótolnom, aminek hiányát tapasztaltam? Hol van a szereteted? Igazán szeretsz-e engem? Szereted-e igazán azt az Egyházat, amelynek kívánságod szerint szolgálnom kellene? S mégis biztos vagyok benne, hogy úgy engem, mint egyházadat szereted. De te alkalmasnak tartasz engem, holott én jobban ismerem magamat — s bizony én sem ismerném még magamat, ha a tapasztalat nem tanított volna meg rá!

De azt mondja talán szentséged: szeretném tudni, mi az, ami ismereteidből hiányzik? Oly sok az, hogy könnyebben sorolhatnám föl, amim van, mint azt, amit még szeretnék. Mert azt merném mondani: tudom és biztos hittel őrzöm, ami a *magam* üdvösségére tartozik. De mikép szolgáljam ezzel a *mások* üdvösségét, «nem keresvén azt, ami nekem hasznos, hanem azt, ami sokaknak kell, hogy üdvözüljenek?» (I. Kor. 10, 33.) S talán lesznek, nem: kétségtelenül vannak a Szentírásban olyan írott tanácsok, amelyek megismerése és elsajátítása Isten emberét alkalmassá teszi, hogy rendezet-

tebb egyházi viszonyok közt szolgálatát ellássa vagy a gonoszszívűek körében akár tiszta lelkiismerettel éljen, akár úgy haljon meg, hogy el ne veszítse azt az életet, amely felé egyedül sóhajtoznak az alázatos és szelid kereszténvi szívek. De miképen érheti ezt el ? Csak egy módon, ahogy az Úr maga mondja : «kérve, keresve, kopogtatva» (Má. 7, 7—8.), vagyis imával, olvasással, könnyekkel. Evégre kértem őszinte és tisztelendő szeretetedtől kevés időt, talán húsvétig és most kérésemet megismétlem.

Mert ugyan, mit felelhetnék az Úrnak, Bíránknak ? Azt-e : nem tudtam már megkeresni, ami hiányzott nékem, mivel egyházi gondok meggátoltak benne ? S ha az Úr erre ezt mondaná : Haszontalan szolga (Má. 18, 32.), vajjon, ha valaki jogosulatlan igényt támasztana oly egyházi birtokra, amelynek hozama igen fontos a községnek, nem kerekednél-e föl, elhanyagolván a földet, amelyet véremmel öntöztem, ha a földi bírónál valamit tehetnél e birtok érdekében ? Nem helyeselnék-e mindnyájan ezt, sőt nem kívánnák-e egyesek s még kényszerítenének is erre az utazásra ? S ha az itélet ellened szólna, nem kelnél-e át a tengeren is ? S ha ily módon egy évig vagy tovább is távol volnál, semmiféle panasz sem tudna visszahívni : csak más kezére ne kerüljön a föld, amely szükséges a szegényeknek, nem a lelküknek, csak a testüknek, holott éhségüket az én eleven fáim, ha megfelelően ápolnák őket, könnyebben s nekem kedvesebben csillapíthatnák. Miért hivatkozol hát arra, hogy az én *földmívelésem* megtanulására hiányzott az időd ? Mondd, kérlek, mit válaszoljak ? Talán azt akarod, hogy így szóljak : Az öreg Valerius abban a hitben volt, hogy én már mindent megtanultam s minél jobban szeretett engem, annál kevésbbé akarta megengedni, hogy megtanuljam, ami még hiányzik ?

Fontold meg, mindezt Valerius atyám, Krisztus jósá-

gára és szigorára kérlek, könyörületességére és ítéletére. Őreá, aki irántunk oly nagy szeretetet sugalt néked, hogy még a lelkünk üdvösségéért sem mernénk téged megbántani! De te Istent és Krisztust úgy hívod tanuidul, hogy szándékod tiszta, irántam szeretet és őszinte érzés él benned, mintha minderre én magam nem volnék hajlandó megesküdni. De hát épen ehhez a szeretethez és ehhez az érzéshez könyörgök, hogy rajtam megkönyörülj és az időt, amelyet kértem s annyit, amennyit kértem, nekem megadd. Segíts meg imáiddal, hogy óhajtásom ne legyen meddő és távollétem gyümölcsözzék Krisztus egyházának s testvéreimnek és szolgatársaimnak hasznára. Jól tudom, hogy a te szeretetedet, amely értem imádkozik s különösen ily alkalommal az Úr nem veti meg s édes áldozat gyanánt fogadván azt, talán még rövidebb idő alatt is semmint kértem, üdvös tanácsaival eligazít szent írásaiban.

II. Levelek a donatizmusról (396—412).

4. A széttépett egyház. (XXXIII. levél.)

(396.)

PROCULEIANUSNAK, A TISZTELETREMÉLTÓ ÉS IGEN KEDVELT ÚRNAK AUGUSTINUS.

TUDATLAN emberek találgatásaira korántsem kell tekintettel lennem s ezért levelem címzését előtted hosszasabban nem is magyarázgatom. Mivelhogy arra törekszünk, hogy egymást a tévedésből visszahívjuk, — bár az ügy teljes megvitatása előtt némelyek kétkedhetnek benne, hogy melyikünk van tévedésben — egymásnak mégis szolgálatára vagyunk, ha jó lélekkel támogatjuk egymást, hogy a káros egyenetlenségből kiszabaduljunk. Ha sokak előtt nem is nyilvánvaló, hogy én ezt őszinte szívvel s a keresztényi alázatosság félelmével teszem, Ő mégis látja ezt, aki előtt nincsen bezárt szív. Könnyen megérted, hogy mi az, amit habozás nélkül megbecsülök benned. Mert nem tartom tiszteletreméltónak a hitszakadás tévedését; ebből tőlem telhetően minden embert szeretnék kigyógyítani. Hanem az emberi társaság köteléke fűz hozzám és enyhébb ítéletednek egynémely jele arra mutat, hogy nem kell kétségbeesnünk, mert az Igazságot, ha egyszer beigazolták, könnyen fogod majd a magadévá tenni. Ezért minden habozás és kétség nélkül téged tartalak tiszteletre érdemesnek. Szeretetből pedig annyival tartozom néked, amennyire Ő ad nékünk parancsot, aki egészen a kereszt gyalázatáig szeretett bennünket.[38]

De ne csodálkozz, hogy jóindulatod ellenére ily soká hallgattam. Nem gondoltam, hogy úgy vélekedel, amint Evodius testvér nékem örömmel hozta hírül s az ő szavaiban nem kételkedhetem. Mert amikor történetesen egy házban összejöttetek és reményünkről, azaz Krisztus örökségéről beszélgetésbe elegyedtetek, te — így beszéli Evodius — azt mondottad, hogy értekezni kívánnál velem kíváló emberek jelenlétében. Nagyon örülök, hogy alázatos személyemnek ezt felajánlani méltóztattál és semmiképen sem mulaszthatom el ezt a kegyes szíved által nyujtott kitünő alkalmat, hogy — az Úr kegyelmétől nyert erőmhöz képest — keressem veled együtt és megvitassam, mi az oka, eredete, magyarázata annak a gyászos és fájdalmas szakadásnak Krisztus egyházában, amelyhez Ő így szólt: Az én békémet adom oda néktek, az én békémet hagyom itt néktek. (Já. 14, 17.)

Hallottam, hogy említett testvéremre panaszod volt, mert valamiféle sértő választ adott néked. Kérlek, ne vedd ezt sértéskép, mert biztos vagyok benne, hogy nem elbizakodásból származott, hiszen ismerem testvéremet; de ha a vita hevében hitéért és az Egyház szeretetéért oly heves szavakat mondott, amelyeket méltóságod nem hallott szivesen, nem hívható ez megátalkodottságnak, csupán szertelen buzgalomnak. Előadó és vitázó fél kivánt lenni és nem hizelgő és udvarló. Mert a hizelgés a vétkező olaja, amellyel a próféta nem akarja fejét bekenetni; mert így szól: «Az igaz ember meg fog engem javítani és korholni fog; de a vétkezőnek olaja nem fogja fejemet bezsirozni». (Zs. 140, 5.) Mert jobb szereti, ha az igaz ember szigorú könyörületességével megjavítják, mintsem, ha az enyhe hizelkedés «kenőcsével» dicsérik. Innen ered az a prófétai ige is: «Akik benneteket boldogoknak mondanak, tévedésbe visznek». (Ézs. 3, 12.) Ezért méltán tartja a közbeszéd olyan emberről, akit hamis hizelkedés önhitté tett, hogy «megnőtt a szarva»

(crevit caput). Mert fejét a vétkezőnek olajával kenték be, azaz nem rideg, javító igazsággal, hanem enyhe, dicsérő hamissággal. Kérlek, ne fogd ezt úgy fel, mintha Evodius testvérnek mintegy igaz emberként joga lett volna téged korholni. Mert óvakodom tőle, hogy azt ne hidd, mintha én is sértegetnélek, amit elkerülni kívánok, amennyire csak tudom. De *igaz* az, aki így szólt: «Én vagyok az igazság». (Já. 14,6.) Ennélfogva akármelyik embertársunk szájából hangozzék is felénk némi ridegséggel igaz szó, nem az az ember, aki talán bűnös, hanem maga az Igazság, azaz Krisztus, aki igazságos, korhol bennünket, nehogy fejünket megkenje a nyájas és veszedelmes hizelgésnek kenőcse, vagyis a «vétkezőnek olaja». De ha ennek ellenére Evodius testvér községének védelmében felhevülten és izgatottan valami túlzásra ragadtatta volna el magát, korának és az ügy jelentőségének kellene betudnod.

Ne feledkezz meg róla, amit megigérni méltóztattál, hogy magad-választotta személyek jelenlétében egyetértéssel vizsgáljuk meg ezt a nagy és mindnyájunk üdvösségét érintő ügyet; de szavaink hiábavalón ne vesszenek el a semmibe, hanem rögzítse meg őket a toll, hogy nyugodtabban és rendszeresebben tárgyaljunk és ha valamit elfeledtünk abból, amit mondtunk, felolvasás segélyével újíttassék fel.[39] Vagy, ha úgy tetszik, értekezzünk elsőben tanu jelenléte nélkül akár levél útján, akár beszélgetéssel és felolvasással, ahol tetszik, nehogy egyik-másik hevesebb hallgató türelmetlenebbül lesse mérkőzésünket, ahelyett, hogy a maga üdvösségéről töprengene tárgyalásunk folyamán. Ilyként, amit egymásközt elvégeztünk, a nép tőlünk tudná meg utóbb, vagy ha levelezés útján látjuk jónak a vitát, a levelek felolvastatnának a népeknek, hogy végre-valahára ne «népekről», hanem egy népről beszélhessünk. Örömest fogadom el, egészen úgy, ahogy te akarod, ahogy parancsolod, ahogy jónak látod.

Teljes biztossággal igérhetem, hogy a most távollevő szent és tisztelendő Valerius atyám nagy örömmel fog erről tudomást szerezni. Mert tudom, mennyire szereti a békét s hogy a fennhéjázó hiúság nem kenyere.

Kérdem: Mi dolgunk van nékünk a régi egyenetlenkedéssel? Mind mostanig égnek a sebek, amelyeket gőgös emberek indulatossága vert tagjainkon; annyira elgennyesedtek, hogy elvesztettük még a fájdalom érzetét is, amely ellen orvos segítségét szokták kérni. Ime látod, mily nagy és mily nyomorult a szégyenfolt, amely a kereszténység házait és családjait elrútítja. A férjek s a feleségek a hitvesi ágy dolgában egyetértenek, de Krisztus oltárára nézve egyenetlenek. Krisztusra esküsznek meg, hogy egymásközt békességben fognak élni, de Krisztusban nem tudnak egymással békességet tartani. A gyermekek közös házban élnek szüleikkel, de Isten háza nem közös számukra; szüleik örökébe akarnak lépni, de Krisztus örökségéről perpatvar van közöttük. A szolgák és az urak egymásközt megosztják közös Urukat, «aki szolga-alakot öltött» (Phil. 2, 7.), hogy szolgaságával mindnyájukat felszabadítsa. A tieitek bennünket tisztelnek, a mieink benneteket tisztelnek; a mi püspöki koronánkra esküsznek előttünk a tieitek, a ti koronátokra előttetek a mieink.[40] Mindenkinek elfogadjuk szavát, senkit sem akarunk megsérteni; egyedül Krisztus sért-e meg bennünket s ugyan mivel, hogy az ő tagjait marcangoljuk? Az emberek, akik világi ügyüket-bajukat nálunk kívánják befejezni, aszerint, amint szükségük van ránk, szenteknek és Istenszolgáinak hívnak bennünket, hogy földi ügyeiket lezárják; foglalkozzunk egyszer végre a magunk üdvösségének s az ő üdvösségüknek ügyével! Nem arany, nem ezüst, nem birtok és jószág dolgában, amiknek érdekében napnap után meghajtott fővel köszöntenek bennünket az emberek, hogy egyenetlenségeiknek végét vessük, hanem magának, a mi Fejünknek [t. i. Krisztusnak] dolgában

uralkodik köztünk gyalázatos és kárhozatos egyenetlenség. Bármennyire meghajtsák is fejüket azok, akik bennünket köszöntenek, hogy egyetértőkké tegyük őket e földön, — az égből egészen a keresztfáig alázkodott le a mi Fejünk, akiben egyetérteni nem tudunk.

Könyörgök és kérlek, ha él benned jóság, amint sokan hirdetik, jóságod itt nyilatkozzék meg, amikor nem képmutatás a muló tisztesség kedvéért és remegjen meg benned a könyörületes szív ! Szánd el magad végre, hogy az ügyet tárgyalás alá vegyük; tarts ki mellettünk imáddal és beszéljünk meg mindent békében, nehogy a nyomorult nép, amely méltóságunk előtt hódol, Isten ítéletének napján hódolatával üldözni találjon ; hanem inkább őszinte szeretettel térítsük őket vissza, mint önmagunkat is, a tévedésekből és az egyenetlenségekből és vezessük rá az Igazság és Béke útjaira ! Kívánom, hogy Isten szeme előtt boldog légy, tisztelt és szeretett uram.

5. *Panaszok a donatizmus ellen. (XXXV. levél.)*

(396.)

KITŰNŐ URUNKNAK, ÉRDEMES ÉS SZERETETT TESTVÉRÜNKNEK, EUSEBIUSNAK ÁGOSTON.

Sohasem estem olyan unszolással vagy kéréssel terhedre, hogy — amint írod — akaratod ellenére vállald a bíró szerepét két püspök közt. Bár, hogyha rábeszélni óhajtalak, talán könnyen kimutathattam volna, hogy ily nyilvánvaló és világos ügyben köztünk bizvást bíráskodhatol s azt is, hogy voltaképen milyen mostani eljárásod, amikor a felek meghallgatása nélkül nem habozol az *egyik* fél javára ítélkezni, holott a bíráskodástól visszariadsz. De, amint mondtam, egyelőre nem érintem ezt. Nem kértem mást kegyelmedtől, mint azt — esedezem, legalább ebben a levelemben

méltóztassál rá figyelni — hogy kérdezném meg Proculeianust,[41] vajjon ő maga megtette-e Victorinus nevű papja előtt azt a kijelentést, amelyet a hivatalos jelentés néki tulajdonít vagy talán a kiküldöttek nem Victorinus szavait, hanem valami hazugságot vettek jegyzőkönyvbe; végül mit gondol oly tárgyalásról, amelyen ezt az egész kérdést egymás közt megvitatnók. Az a véleményem, hogy nem válik még bíróvá valaki azáltal, ha felkérik, kérdene meg valakit s kegyeskedjék megírni, mily választ kapott. Most is arra kérlek, ne tagadd meg tőlem e kedvességet, minthogy Proculeianus tapasztalatom szerint leveleimet nem akarja elfogadni; mert ha hajlandó volna rá, semmiképp sem kérném Magasságod közvetítését. Minthogy azonban leveleimet nem fogadja el, járhatok-e el szelidebben, mint ha a te utadon, aki kiváló férfiú vagy és őt szereted, megkérdeztetem olyasmire vonatkozóan, amiről nem hallgathatok, mert tiltja terhes kötelességem? Arra pedig, hogy a fiú esetét, aki anyját megverte, Méltóságod rosszallotta, Proculeianus ellenben, amint írod, «ha erről tudomást szerez, a bűnös ifjút községéből kizárta volna», — válaszom rövid: most megtudta, — zárja hát ki!

Ehhez még mást is hozzáfűzök. A spaniumi egyháznak Primus nevű egykori aldiakónusát az apácák fegyelembeütköző látogatásától eltiltották, s mikor a rendtartó és egészséges intelmekre ügyet sem vetett, papi állásától elmozdították; ő föllázadt Isten fegyelme ellen és átpártolt *amazokhoz*[42] s náluk újból megkereszteltetett. Két apácát, akik katholikus keresztények földjén együtt laktak vele, ugyancsak magával vitt vagy őt követték; de ezek is újrakeresztelteltettek. Most a *circumcelliók* bandáival nagybüszkén ott legénykedik kósza asszonyok csapatai közt, akik szemérmet nem ismerve, férj nélkül élnek, nehogy fegyelem korlátozza őket; ezekkel iszákosságra és orgiákra adja magát s örül,

hogy nyitva áll előtte a bűnös kapcsolatok szabadossága, amelytől a katholikus egyházban eltiltották. Proculeianus talán erről sem tud. Adassék tehát Méltóságod által *(per gravitatem et modestiam tuam)* értésére. Parancsolja meg néki, aki csak azért csatlakozott községéhez, mert engedetlensége és elvetemült erkölcsei miatt papi állását elvesztette, hogy községét hagyja el.

A magam részéről — ha Istennek is úgy tetszik — mindenesetre megmaradok eljárásom mellett, hogy azt, akit a donatisták fegyelmi okból lefokoztak s a katholikus vallásra akar áttérni, csupán alázatos vezeklőként fogadom be; ha a donatistáknál marad, talán ugyanily vezeklést kivánnának tőle.

Itéld meg ebből kérlek, mily gyalázatos dolog, hogy azokat, akiket gonosz életük miatt egyházi fenyítékkel sujtottunk, a donatisták rábirják, hogy újabb keresztséget vegyenek föl, s hogy ezt elnyerhessék, azt kell felelniök, hogy pogányok! Hogy ez a szó keresztény szájból el ne hangozzék, annyi mártir vére folyt el![143] Ezek az «újjászületett» és «megszentelt» emberek — akik az új kegyelem jegyében rosszabbak lettek — aztán szentségsértő, megújult dühvel támadnak ama fegyelem ellen, amelyet elviselni nem tudtak. Ha roszszul cselekszem, amikor arra törekszem, hogy a te jóindulatod segítségével e bajok megszünjenek, azt már senki sem fogja szememre vethetni, ha mindezt hivatalos jegyzőkönyvek útján adom majd Proculeianusnak tudtára, mert azt tartom, római városban nem lehet majd ezt tőlem megtagadni. Mert ha Isten azt parancsolja, hogy szóljunk és hirdessük az Igét és azokat, akik «olyant tanítanak, amit nem kellene» (II. Tim. 4, 2.) cáfoljuk meg s buzgólkodjunk «alkalmas és alkalmatlan időben» (Tit. 1, 11.), amint az Evangéliumból és az Apostolok leveleiből igazolni tudom, nincsen

ember, aki rábírna, hogy e dolgokról hallgassak. Ha pedig erőszakosan vagy gaz módon valami vakmerőségre vetemednének, ott lesz az Úr, hogy megvédje Egyházát, amelynek ölébe öntötte az egész földkerekséget és minden világi birodalmat a maga igája alá hajtott.

Egyik egyházi birtok bérlőjének lánya nálunk volt *catechumena*,[44] de szüleinek tiltakozása ellenére a donatisták magukhoz csábították, ott megkereszteltetett és apácaruhát is öltött. Atyja szülői szigorral akarta a katholikus községbe visszakényszeríteni, én azonban nem akartam másként visszavenni a romlott lelkű nőt, mintha a maga jószántából jő s szabad akarattal keresi a jobbat. A paraszt azonban veréssel is szorítani kezdte lányát, hogy néki szót fogadjon; ezt nyomban minden eszközzel megakadályoztam. Ennek ellenére, mikor Spaniumon vitt át utunk, Proculeianus egy papja, bent állván egy dicséretreméltó katholikus asszony telkén, szemtelen hangon kiáltozott utánunk, hogy *traditorok* és üldözők vagyunk; ezt a szemrehányást szórta a községünkbeli asszony ellen is, akinek telkén állt. Mikor e szavakat hallottam, nemcsak magamat türtőztettem a perpatvartól, hanem a kisérő sokaságot is csillapítottam. És mégis, ha azt mondanám: vizsgáljuk meg, ma kik, és kik voltak a traditorok és az üldözők, azt a választ kapnám: «nem akarunk vitatkozni, újrakeresztelni akarunk. Lesből marjuk meg, farkasok módjára, a ti bárányaitokat s elraboljuk; ti, ha jó pásztorok vagytok, hallgassatok». Mert mi egyebet üzent Proculeianus, ha ugyan igazán ő üzente: «ha keresztény vagy, bizd ezt Isten itéletére, ha mi nem cselekszünk így, hallgass!» Ugyanez a pap egyébiránt a föntebb említett parasztot, az egyházi jószág bérlőjét még meg is merte fenyegetni.

Mindezt kérlek, hadd tudja meg Proculeianus teálta-

lad ; fékezze meg papjainak esztelenségét. Ezért tettem ezt szóvá előtted, tiszteletreméltó Eusebius. Méltóztassál nékem megírni, nem azt, hogy *te* mit gondolsz minderről, nehogy azt hidd, hogy a bíráskodás terhét kívánom rádróni, hanem azt, hogy amazok mit feleltek. Isten könyörületessége tartson meg téged épségben, kitünő urunk, érdemes és szeretett testvérünk.

6. Emberies itéletet a donatisták ellen ! (CXXXIII. levél.)

(412.)

KIVÁLÓ ÉS NAGYÉRDEMŰ URÁNAK ÉS KEDVES FIÁNAK, MARCELLINUSNAK ÁGOSTON PÜSPÖK AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Arról értesültem, hogy Méltóságod *(nobilitas tua)* kihallgatta azokat a *circumcelliókat* és donatista papokat, akiket cselekedeteikért a közrendről való gondoskodás törvény elé állított, s hogy ezek közül többen megvallották Restitutus katholikus presbiter meggyilkolását s egy másik katholikus presbiteren, Innocentiuson elkövetett véres erőszakosságokat, hogy tudniillik szemét kivájták és ujját levágták. Ezért nagy aggodalom tölt el engem, mert attól tartok, hogy Magasságod *(sublimitas tua)* talán a törvény teljes szigorúságával találja sujtani őket s így azt szenvednék, amit elkövettek. Ennélfogva ebben a levelemben ünnepélyesen Krisztusba vetett hitedhez folyamodom s ugyancsak Krisztus Urunk könyörületességére kérlek, ne tedd ezt s ne is engedd, hogy ez megtörténjék. Bárha halálukról könnyű volna tudomást sem vennünk, hiszen nem a mi vádunk alapján, hanem a nyilvános rend hivatott őreinek följelentésére kerültek vizsgálat alá, mégsem akarjuk, hogy Isten szolgáinak szenve-

dései a megtorlás joga[45] szerint hasonló büntetésekkel bosszultassanak meg. Nem az ellen tiltakozunk, hogy bűnös emberek a bűnözés szabadságától megfosztassanak, hanem nézetünk szerint be kell érni azzal, hogy élve s megcsonkítatlanul a törvények ereje akár beteges nyugtalanságukból egészséges nyugalomba kényszerítse, akár pedig gonosz tevékenységük után valami hasznos munkára fogják őket. Ezt is büntető itéletnek hívják, de mindenkinek be kell látnia, hogy helyesebb volna jótéteménynek, mintsem büntetésnek hívni azt az állapotot, amelyben egyfelől a vakmerő pusztítást megfékezik, másfelől nem fosztják meg a bűnösöket a vezeklés gyógyszereitől.

Keresztény bíró, teljesítsd a kegyes atya kötelességét! A gonoszság ellen éljen benned harag, de ne feledkezz meg arról, hogy emberséges légy. Ne elégítsd ki a bűnösök gonosztettei fölött a bosszúállás gyönyörűségét, hanem jószándékod a bűnösök sebeinek gyógyítására irányuljon. Ne lanyhuljon atyai gondosságod, amelyet e vizsgálat során megőriztél, amikor ily szörnyű bűnök beismerő vallomását nem kínpad, vaskarmok, tüzesvas segítségével,[46] hanem vesszővel vetted ki. Ezt a fenyítő eszközt mind a tanítók, mind maguk a szülők, mind pedig, gyakori esetben, a püspöki törvényszékek is alkalmazni szokták.

Ne bosszuld hát meg keményen, amit enyhe eszközökkel kutattál ki. Nagyobb szükség van a vizsgálatra, mint a büntetésre; ezért vizsgálják meg gondosan és nyomatékosan még a legenyhébb bírák is a rejtett bűnügyet, hogy megtalálván a bűnösöket, kegyelmet gyakorolhassanak velük szemben. Ezért jobbára szükség van rá, hogy a vizsgálat keményebb eszközökkel ejtessék meg, hogy a bűn földerítése után a szelidlelkűségre alkalom kínálkozzék. Mert minden jó művünket szívesen állítjuk a napfény világába, nem az emberi dicső-

ség kedvéért, hanem «hogy lássák, mondja az Úr, jó műveiteket és dicsérjék Atyátokat, aki a mennyekben van». (Má. 5, 16.) S azokból az apostol nem érte be az intelemmel, hogy szelidlelkűségünket megőrizzük, hanem azt kívánta, hogy mindenkinek tudomására is adjuk: «A ti szelidlelkűségetek, mondta, ismert legyen minden ember előtt» (Fil. 4, 5.) s más helyen: «Szelidlelkűséget tanusítsatok minden ember iránt» (Tit. 3, 2.). Szent Dávid szelidsége, amellyel keze közé adott ellenségének jó szívvel megkegyelmezett, nem tündökölne oly fényesen, ha nem tünnék ki egyben az is, mily hatalma volt ellenfele fölött. Téged se ragadjon hát el hatalmad, amellyel bosszút állhatnál, hiszen még a vizsgálat kénytelensége sem keményítette meg enyhe szívedet. Most, mikor a bűnt leleplezted, ne keress hóhért, holott leleplezésében nem alkalmaztál kínvallatót.

Végül: avégből küldettél ki, hogy az Egyház hasznát lássa. Kijelentem, hogy amit kérek, a katholikus Egyháznak, vagy hogy hatáskörömet át ne hágjam, Hippo-Regius egyházmegyéjének hasznára és javára válik. Ha nem hallgatsz a kérő barátra, hallgass a tanácsadó püspökre, bárha keresztény emberhez szólva, különösen ilyen ügyben szerénytelenség nélkül mondhatnám, hogy illő volna *parancsadó* püspöködre hallgatnod, kiváló és nagyérdemű uram és kedves fiam! Noha tudom, hogy az egyházi ügyekkel leginkább kegyelmességed foglalkozik, de minthogy azt hiszem, hogy ez a dolog a nagyságos és tekintetes prokonzulra tartozik, levelet írtam néki is; kérlek, méltóztassál néki személyesen átadni és szükség esetén rá hivatkozni. Mindkettőtöket kérlek, ne tekintsétek alkalmatlankodásnak sem közbenjárásomat, sem tanácsomat, sem aggodalmamat. Kérlek, hogy Isten katholikus szolgáinak szenvedéseit, amelyeknek a gyengék lelki épülésére kell szolgálniok, szenvedéseiket okozó ellenségeik megtorló büntetésével el

ne homályosítsátok. Sőt inkább arra legyen legnagyobb gondotok, hogy bírói szigorúságtokat féken tartsátok s ezzel úgy a magatok hitét, akik az Egyház fiai vagytok, mint magának az Anyaegyháznak szelidlelkűségét megkedveltessétek. A mindenható Isten Nagyságodat *(praestantiam tuam)* minden jóval gyarapítsa, kiváló és nagyérdemű uram és kedves fiam!

III. A hanyatló pogányság néhány alakja.

7. *A költő. (XXVI. levél.)*

(395.)

LICENTIUSHOZ.

Alig találtam rá alkalmat, hogy írhassak neked. Ki hiszi ezt el ? S Licentiusnak mégis hinnie kell nekem. Ne firtasd ennek okát és nyitját : ha meg is magyarázhatnám, nincsen rá szüksége bizalmadnak, amellyel nékem hitelt adsz. Leveleidet nem küldted olyanok által, akiknek válaszomat átadhattam volna. Amiben közbenjárásomat kérted, levélben tettem szóvá oly nyomatékosan, amennyire helyesnek látszott, hogy mit értem el, látni fogod. Ha még nem történt meg, akár magam tudom meg, akár te figyelmeztetsz rá újból, hathatósabban fogom sürgetni.[47]

Eddig ama dolgokról beszéltem veled, amelyeknél az élet bilincscsörrenését hallani ; most kevés szóval halld meg szívem aggodalmát a te örök reménységed felől, hogy kitáruljon előtted valamiképen az Istenhez vivő út.

Te, Licentiusom, újra és újra elhárítod magadtól a Bölcseség béklyóit és rettegsz tőlük, közben pedig attól félek — erősen és veszedelmesen megbilincselnek a mulandó dolgok. Mert akiket a Bölcseség előbb megkötözött, megedzett bizonyos munkákban és megszelidített, azokat utóbb feloldja és a felszabadulóknak élvezetére odaadja önmagát ; s akiket előbb mulandó kötelékekkel fegyelmezett, később örök öleléssel fogja magához fűzni s ennél a bilincsnél gyönyörűségesebb és erősebb

nem képzelhető ! Az első béklyók, megvallom, kissé kemények, az utolsók azonban keményeknek nem mondhatók, mert a legédesebbek, de nem is lágyak, mert a legszilárdabbak. Olyasmi ez, ami el nem mondható, amit csak hinni, remélni és szeretni lehet. Ezzel szemben e világ bilincseinek ridegsége valóságos, örömük hamis ; a fájdalom biztos, a gyönyörűség bizonytalan ; nyomorúsággal teljesek, boldog reménységnek híján vannak. S te magad húzod e bilincseket nyakadra, kezedre, lábadra, mikor azon fáradozol, hogy ilyesféle dicsőség igája alá kerülj, mikor azt hiszed, hogy munkádnak másként nem lesz gyümölcse s mikor odatörekszel, ahová nemcsak hívásra, de kényszer alatt sem volna szabad elmenned ?

Tehát Terentius rabszolgájával fogsz nekem válaszolni : «Ohó, szavakat töltögetsz itt, bölcseség.»[48]

Fogd föl őket, hogy széjjel ne folyjanak. De, ha énekelek s te más zenére táncolsz, megbánni még így sem fogom. Hiszen megvan a maga derűje a dalnak akkor is, ha az, akinek szeretettel teli melódiát énekelünk, nem mozgatja ütemére tagjait. Leveledben egyes szavak megkaptak, de nem tartom alkalmasnak, hogy akkor foglalkozzam velük, amikor viselt dolgaidnak és egész életednek gondja forrong bennem.

Ha versedben rendezetlen és fonák részletek volnának, ha szabályellenes volna, ha sánta mértékkel sértené a hallgató fülét, bizonyára szégyelnéd s nem halasztanád, nem nyugodnál, míg keserves tanulmánnyal és fáradsággal a verstant el nem sajátítanád, hogy költeményedet rendbeszedjed, kijavítsd, szabályossá tedd és kiegyenlítsd. De ha magad leledzel rendezetlenségben és fonákságban, ha magad vétesz Isten szabályai ellen, ha családod szent óhajtásaival s a magad nevelésével vagy diszharmóniában, semmibe veheted-e s elhanyagolhatod-e ezt ? Mintha önmagadat kevesebbre becsülnéd, mint szavaid hangzását, mintha kevésbbé súlyos dolog volna

az, ha rendellenes erkölcsökkel Isten fülét sérted meg, mint az, ha rendellenes szótagokkal a Grammatika tekintélyét haragítanád magadra. Azt írod:

«Ó, ha egy hajdani hajnal visszahozhatná nékem vigasságkerekeken az elmult napokat, mikor még veled együtt tölthettem el szabad órákat Itáliában, a magas hegyek közepette és élvezhettem a jó emberek ártatlan örömeit! Sem dermesztő hideg, sem szilaj viharok nem gátolhatnának meg benne, hogy törhetetlenül nyomon kövesselek. Csak parancsolnod kell!»

Nyomorult volnék, ha nem parancsolnék, ha nem rendelkeznék veled és nem kényszerítenélek, ha nem kérnélek, és rimánkodnék néked. De ha füleid bezárultak az én szavaimmal szemben, nyiljanak ki saját szájad előtt, nyiljanak ki versed számára; hallgasd meg önmagadat, te keményszívű, kegyetlen, süket ember, te. Mit műveljek aranynyelveddel és vasszíveddel? Nem versek: lamentációk sem volnának elégségesek, hogy költeményeidet megsírassam, amelyekből látom, minő lélek, minő szellem az, amelyet nem ragadhatok meg, hogy áldozatként bemutassam Istenünk előtt. Azt várod, hogy én parancsoljam meg néked: légy jó, légy nyugodt, légy boldog; mintha talán boldogabb nap is ragyoghatna nékem, mint amikor téged az Úrban élveznélek, vagy talán valóban nem tudod, te, hogy éhezem és szomjazom rád, vagy nem vallod-e meg ezt magában a versedben is? Idézd fel azt a lelkiállapotot, amelyben e sorokat írtad s most mondd nékem: «Csak parancsolnod kell!» Ime ez a parancsom: add nékem magadat — ha csak ez kell; add magadat Uramnak, aki mindnyájunknak ura, akinek szellemedet köszönöd. Mert mi más vagyok én, mint szolgád Ő általa és szolgatársad Ő alatta?

Vagy nem hallatja-e Ő is parancsát? Halld az Evangéliumot: «Ott állott, úgymond, Jézus és így kiáltott: 'Jöjjetek hozzám mindannyian, akik kínlódtok és akikre teher súlyosodik és én felsegítlek benneteket. Vegyétek

fel magatokra az én igámat és tanuljatok tőlem, mert én szelid és alázatos szívű vagyok, és nyugalmat fogtok találni lelkeiteknek. Mert az én igám enyhe és az én igám könnyű'». (Já. 7, 37. Má. 11, 28—30.) Ha e szavak nem találnak meghallgatást vagy csak a fülig jutnak el, azt várod-e, Licentius, hogy Augustinus parancsoljon szolgatársának és ne sirassa meg inkább, hogy az ő Ura hasztalan parancsol, sőt nem is parancsol, hanem valamiképen hív és kér, hogy azok, akik kínlódnak, felsegíttessenek általa? De az erős és elbízott ember vállának nyilván jobban esik a világ járma, mintsem Krisztus járma. Mert ha Krisztus kényszerrel hajtana jármába, nézd, ki az, aki kényszerítene és mily jutalom ellenében kényszerítene! Menj el Campániába és tanuld meg Paulinustól,[49] Isten kiváló és szent szolgájától, miként rázta le válláról habozás nélkül a világnak gőgjét, hogy alázatosan és épen ezért nemesen hajtsa Krisztus igája alá — amint ő ezt megcselekedte s most nyugodtan és szerényen élvezi útjain a Kormányos irányítását. Menj s tanuld meg, mily nagy szellemi adományokat ajánl fel Istennek dicsőítő-áldozatként, visszafizetvén mindazt a jót, amit Tőle kapott, nehogy mindent elveszítsen, ha nem teszi le annak kezébe, akitől kapta.

Miért hány s vet izgalom és bizonytalanság? Miért szoktatod füledet halálthozó gyönyörűségek fantáziáihoz és fordítod el tőlünk? Hazudnak, elhalnak, halálba sodornak. Hazudnak, Licentius. «Táruljon föl — amint kívánod — az értelem segítségével az igazság, ömöljék bővebben, mint az Eridanus.» Csak az Igazság mond igazat: Krisztus az Igazság; menjünk Hozzá, hogy ne kínlódjunk. Hogy ő segítsen fel bennünket, vegyük fel magunkra az Ő igáját, tanuljunk Tőle, mert Ő szelid és alázatos szívű és nyugalmat fogunk találni lelkeinknek. Mert az Ő igája enyhe és az Ő terhe könnyű. Az ördög azt kívánja tőled, hogy feldicsérjed. Ha aranykelyhet

találnál a földben, Isten egyházának ajándékoznád. Istentől aranyos szellemű elmét kaptál és a kéjeknek áldozol vele s önmagadat a sátánra köszöntöd benne.[50] Ne tedd, könyörgök; érezd meg valahára, mily nyomorult és sajnálatraméltó szívvel írtam e levelet és könyörülj meg végre rajtam, ha már önmagadat semmibe veszed!

8. *A nyegle rétor. (CXVIII. levél.)*

(410.)

DIOSCOROSHOZ.

Jónak láttad, hogy megszámlálhatatlan kérdések özönével nagyhirtelen megostromolj vagy még inkább: elárassz, mert kérdésed még akkor is sok volna, ha azt hinnéd, hogy munkátlan vagyok és sok a ráérő időm. Mikor is tudnám én, bármekkora munkátlanságban azt a sok csomót kibogozni, holott oly sietős a dolgod és — amint írod — már-már útrakelsz? A kérdéseknek már maga a száma is meggátolna benne, ha a csomók könnyen föloldhatók volnának; de oly kuszán és oly szorosan vannak összebogozva, hogy — ha csupán kevés volna is és én tétlenül foglalkozhatnék velük — figyelmemet hosszú időn át próbára tennék és körmeimet elkoptatnák. Szeretnélek kiragadni szórakoztató fürkészgetésed köréből és beékelni gondjaim közé, hogy okulj belőle; vagy azt tanulhatnád meg, hogy üres kíváncsiság ne bántson vagy pedig azt, hogy kíváncsiságod kielégítését és táplálását ne bizd azokra, akiknek gondjai közt a legnagyobb gond az, hogy a kíváncsiakat elnyomják és megzabolázzák. Ha már általában időt és munkát kell rá fordítanom, hogy hozzád levelet intézzek, inkább arra fordítom, hogy üres és megtévesztő szenvedélyeidet nyesegessem. E szenvedélyektől annál inkább kell óvakodni, minél könnyebben ejtenek téve-

désbe : tudniillik a tisztességnek valamiféle mása és a szabad tanulmányok neve fedi és kendőzi őket. Szivesebben teszem ezt, semhogy szenvedélyeid, a mi segítségünkkel, szinte azt mondanám, testőrködésünk mellett még jobban elhatalmasodjanak szép képességeid fölött, amelyeket karmaik közé kerítettek.

Ime : ha annyi dialógus elolvasása nem segített hozzá, hogy egész cselekvésed célját lásd és megértsed, vajjon mit használt ? Mert leveledben világosan rámutatsz, hogy egész tüzes tanulásodnak célját miben látod. Mert, amikor leveledben a nékem megküldött és megfejtendő kérdésekkel foglalkozol, ezt írod : «Még szebben és sok kedves embered segítségével is kérhetnélek erre, de ismerem szívedet, amely nem szivesen kéreti magát, hanem mindenkinek segítségére akar sietni, ha csak helytelenséget nem tartalmaz a kérés s abban, amit én kérek, nincsen bizony semmi helytelenség. De bárminő is a kérés, kérlek, teljesítsd, hiszen nemsokára hajóra szállok». Leveled e részletében helyesen teszed föl rólam, hogy mindenkinek segítségére kívánok lenni, ha kérése helytelenséget nem tartalmaz ; de korántsem látom úgy, hogy a tiedben helytelenség ne volna. Mert vajjon nem szembeszökően helytelen kép-e az, ha elgondolom, hogy a püspök, akit teljesen elfoglalnak és lenyügöznek a körötte morajló egyházi gondok, egyszeriben, mintha megsüketülne és mindezek elől elzárkózna és egyetlenegy diáknak magyarázgatná a cicerói dialógusok fogas kérdéseit ? Hogy mennyire helytelen ez, magad is érzed, bár tanulmányaid heve magával ragad s nem akarsz erre ügyet vetni. Mert ugyan mit mutat az, ha hangoztatván, hogy kérésedben nincsen semmi helytelenség, mindjárt hozzáfűzöd : «De bárminő is a kérés, kérlek, teljesítsd, hiszen nemsokára hajóra szállok». Ennek az az értelme, hogy bár te nem látsz semmi helytelenséget benne, mégis azt kéred, hogy ami benne helytelen, tel-

jesítsem, mert hajóra szállsz. De ugyan kérlek, mit jelent az, hogy «hajóra szállok?» Talán, ha nem szállnál hajóra, nem kellene teljesítenem helytelen kérésedet ? Kétségkívül azt hiszed, hogy a tenger vize a helytelenséget lemossa. Ha így volna, a magam helytelensége kiengeszteletlen maradna, hiszen én nem fogok hajóra szállni.

Azt írod : én tudom, mennyire rosszul esik neked, hogy bárkinek is terhére vagy és csupán Isten tudja, hogy a legnagyobb kényszerűség hatása alatt teszed ezt. Ezen a ponton, leveledet olvasva, fölfigyeltem, hogy megismerjem kényszerű helyzetedet s íme ezt mondod : «Jól ismered az emberek szokását, akik a gáncsolásra hajlamosak, és hogyha valakit megkérdeznek s ő nem válaszol, tudatlannak és korlátoltnak tartják». Lelkednek ez a keserve valóban mélyen hatott rám és gondjaimnál erősebb volt : nem leplezhetem, hogy amennyire Isten megsegít, gyógyítani akarlak. Nem azzal, hogy kérdéseid kibogozásán és kifejtésén töröm a fejemet, hanem úgy, hogy lelkedet, amely az emberek nyelvétől függ és ing-leng, kiszabadítsam ebből a boldogtalan kelepcéből és valamely megingathatatlan s állandó helyhez fűzzem. Nem látod-e, Dioszkorosz, amint a te Persiusod egy lendületes verssorral rádtámad, amint gyermekfejedet üdvösen (ha ugyan van benned érzés!) meglegyinti és megmossa :

«Tudásod nem jelent semmit, ha nem tudja más is tudásod.» (Sat. I. 27.)

Annyi dialógust olvastál, amint fönt már említettem, annyi filozófiai vitatkozásba vitted el szívedet ! Mondd csak, kérlek, melyik filozófus tűzte cselekvése céljául a köznép szóbeszédét s az embereknek — ha mindjárt a jó és bölcs embereknek — vélekedését ? Te azonban — s ami még szégyenletesebb : már-már útrakelve — azt vallod, hogy szépen fejlődtél Afrikában, mert — állítá-

sod szerint — nem esel egyébbel terhére a püspököknek, akik igen elfoglaltak s egészen más dolgokkal törődnek, mint azzal a kéréseddel, hogy Cicerót fejtegessék néked s ezt csupán azért, mert félsz a gáncsolgatásra hajlamos emberektől s attól tartasz, hogy, ha kérdéseikre nem tudnál válaszolni, tudatlannak és korlátoltnak gondolnának! Ó, ügyed méltó a püspökök gondjára és virrasztó munkájára!

Úgy látom, éjjel-nappal nem gondolsz egyébre, minthogy munkádban és tanulmányaidban dicsérjenek az emberek. Mindig veszedelmesnek ítéltem ezt, olyanoknál is, akik a biztos és helyes dolgokra törekszenek, most azonban a te esetedben legjobban meggyőződtem erről. Csupán e ferde gondolkodásod miatt nem láttad, hogy mi lenne az, ami végül is rábírna, hogy kérésedet teljesítsük. Mert, amily helytelenül te magad csupán azért kívánod megtanulni, amit kérdezel, hogy az emberek dicsérjenek, vagy hogy ne gáncsoljanak, azt gondolod, hogy ugyanilyen helytelenül bennünket is meg fognak mozgatni az olyan indokok, aminőket kérelmedben fölvonultatsz. «Az emberek — írod — szokás szerint hajlamosak a gáncsolásra.» S aztán? «Ha valakit megkérdeznek — mondod — s nem válaszol, tudatlannak és korlátoltnak fogják tartani.» Ime, kérdezek valamit tőled, nem Ciceró műveire vonatkozóan, aminek értelmét talán nem könnyű megfejteni, hanem a te tulajdon leveledre vonatkozóan és a magad szavainak értelméről. Azt kérdem ugyanis, miért nem mondtad: «Aki nem válaszol, tudatlannak és korlátoltnak fog *bizonyulni*», hanem inkább azt: «Tudatlannak és korlátoltnak fogják *tartani*?» Csupán azért mondhattad ezt, mert belátod, hogy aki ilyesmire nem felel, nem tudatlan és korlátolt valósággal, hanem csak annak *tartják*. Én pedig figyelmeztetlek, hogy az, aki attól tart, hogy az ilyen favágók nyelve, mint valami fejsze, ledöntheti, bizony száraz fa az és

nemcsak hiszik róla, hogy tanulatlan és korlátolt, hanem valóban az is és rábizonyult.

*

Nem látom[51] egyáltalában, hogy amaz országokban, ahol aggodalmad szerint tanulatlan és gyenge itélőképességűnek tarthatnának, ki is kérdezzen tőled akármit e problémákra vonatkozóan. Hiszen magad tapasztaltad itt — ahova e tanulmányok okáért jöttél — és Rómában, hogy mily mellékesnek tartják mindezt s ép ezért nem tanítják s nem is tanulják. Annyira nem kellett itt Afrikában senkinek kérdezősködését eltűrnöd, hogy magad sem találtál senkit, aki a te kérdéseidet eltűrte volna és ilyenek hijján kénytelen voltál azokat megfejtésre püspököknek elküldeni. E püspökök ifjúkorukban ugyanoly tűzzel, mint te, vagy helyesebbben : ugyanoly tévedéssel, mindezt, mint valami nagy dolgot buzgón tanulták. Mintha bizony ősz püspöki éveikig és egyházi katedráikig emlékezetükben mindezt megtűrték volna, vagy ha kívánták is volna megmaradását, akaratuk ellenére szívükből nem küszöbölték-e volna ki nagyobb és súlyosabb gondok vagy ha a nagyon is megrögzött szokás erején lelkükben mindebből mégis megmaradt volna valami, vajjon nem jobban szeretnék-e feledésbe temetni ez emlékeket, semhogy együgyű kérdésekre válaszoljanak.[52] Hiszen ezek a problémák még a fölszinesség iskolájában és a retorikai tanszékek körül is annyira elnémultak és elfagytak, hogy Kárthágóból Hippóba kell küldözgetni e kérdéseket, hogy válasz adassék rájuk. S még Hippóban is oly idegenszerűek és teljességgel kósza vándorok, hogy válaszadás végett, ha látni akarván, miként jut el [az író] ama mondathoz, amelyet meg kellene magyaráznom vagy hogyan szövi tovább mondanivalóját s evégből pillantást akarnék vetni a könyvbe, semmiképp sem tudnék egy kódexet találni.[53]

Ha a kárthágói rétorok ebben a tanulmányodban nem támogattak téged, nemcsak nem hibáztatom, sőt még helyeslem is eljárásukat: talán már rájöttek, hogy az ilyetén versenyek nem a római fórumokon, hanem a görög gimnáziumokban voltak szokásosak. Te előbb a gimnáziumok felé fordítottad gondolatodat, s mikor úgy láttad, hogy még ott sem található ilyesmi, hogy e gondjaidat valahol tető alá juttasd, eszedbe jutott a hippói keresztény bazilika, mert olyan püspök székel most ottan, aki egykoron ilyen dolgokat árult a gyermekeknek. De nem akarom, hogy te még gyermek légy s sem azt nem tartom illőnek, hogy én gyermeki dolgokat áruljak s azt sem, hogy ilyesmit osztogassak. Ha pedig így áll a dolog, ha a latin szellem két műhelye, a hatalmas Róma és Kárthágó[54] nem esik azzal terhedre, hogy ilyen kérdéseket vet föl s terheden sem könnyít, mert kérdéseidet meg sem hallgatja, kimondhatatlanul csodálom, hogy te, aki tehetséges ifjú vagy, attól tartasz, hogy görög és keleti városokban kénytelen leszel e dolgokról kellemetlen kérdéseket elszenvedni. Mert hamarabb hallhatsz Afrikában varjakat, semmint ilyenfajta beszélgetést azon a tájon.

★

Hogy mindezt hosszasan elmondtam néked[55] ebben a levelemben, egyáltalában nem bántam meg, noha te talán másegyebet szivesebben hallottál volna. Mindjobban s jobban fogod a mondottakat elismerni, minél mélyebben nyomulsz majd előre az Igazságban. S akkor helyeselni is fogod, hogy most tanulmányaidnak alig igyekeztem hasznára lenni, bárha, ahogy tehettem, kérdéseidre választ is adtam, nemcsak egynéhányára ebben a levélben, hanem majdnem mindre, rövid jegyzeteket írván azokra a pergament-lapokra, amelyeken a kérdéseket velem közölted. Ha ennek ellenére úgy véled, hogy ezzel keveset adtam vagy nem azt adtam, amit kíván-

tál, nem veszed eléggé fontolóra, kedves Dioszkorosz, hogy kitől kérdezted mindezt. Az «Orator»-ra s a «De oratore»-ra vonatkozó összes kérdéseket mellőztem. Szófecsérlőnek tüntem volna föl önmagam előtt, ha magyarázgatásukba bocsájtkoztam volna. Mert a többi problémáról akkor is egész illendően kérdezhettek volna meg engem, ha valaki e dolgokat magukat nem úgy hozta volna elém, mint a Ciceró könyveiből merített, hanem magukban véve megbeszélendő és megoldandó kérdéseket. Ellenben a két említett könyvben a dolgok maguk nem illenek mai hivatásunkhoz.

De mindezt nem írtam volna, ha betegségem után, amikor embered fölkeresett, bizonyos időre nem vonultam volna el Hippóból. A távollét e napjaiban ismételten gyengélkedtem és lázas voltam; ez az oka, hogy később megy a válasz, mint mehetett volna. Nagyon kérlek, értesíts róla, mikép jutott hozzád e levelem.

9. A pogány patrióta. (XC. CI. és CIII. levél.)

(408.)

I.

ÁGOSTON PÜSPÖKNEK, A KIVÁLÓ ÚRNAK ÉS TISZTELETREMÉLTÓ TESTVÉRNEK NECTARIUS.

Mily ereje van a hazaszeretetnek, jól tudod, tehát nem szólok róla. Ez egyedül mulja felül joggal a szülők iránt való szeretetet. Ha a haza iránt való kötelességteljesítésnek egyáltalán volna mértéke és vége,[56] én már méltán vonhatnám ki magamat parancsa alól. De mivel a városunk iránt való szeretet és ragaszkodás napról-napra erősbödik és minél közelebb életünk vége, annál erősebb a vágyunk, hogy hazánkat[57] sértetlenül és virágzón hagyjuk el: ép ezért legelsőbben is örülök, hogy

szavaimmal oly férfihez fordulhatok, aki minden tanulmányban otthonos. Calame városában sok minden van, amit méltán kedvelünk, egyfelől, mert ott születtünk, másfelől, mert úgy érezzük, hogy nagy szolgálatokat tettünk e helynek. Ez a város, kiváló és tiszteletreméltó uram, népének nem csekély hibájából megbotlott. Ha az állam törvényének szigorával mérjük meg ezt, kemény bűntetéssel kell bünhődnie. De a püspökhöz csak az méltó, hogy az emberek üdvösségére gondoljon, ügyeikben nékik könnyebbséget szerezzen és a mindenható Istennél vétkeik bocsánatát eszközölje ki. Miért is kérve-kérlek, amennyire ez csak tőlem kitelik, hogy — ha az eset már nem védhető — a büntelen védessék meg, az ártatlantól tartassék távol a baj. Add meg, amit kérnünk kellett s te jellemednél fogva belátod, hogy kellett! A károk fedezésére könnyű lesz adót kivetni: csupán a súlyos büntetések engedtessenek el. Élj Istennek tetszően, kiváló uram és tiszteletreméltó testvérem.

II.

A KIVÁLÓ ÚRNAK ÉS TISZTELETREMÉLTÓ TESTVÉRNEK, NECTARIUSNAK ÁGOSTON.

Nem csodálom, sőt dicsérem, hogy öregség-dermesztette tagjaidban is lelked még hazaszeretettől izzik; és hogy nemcsak könyv nélkül tudod, hanem életeddel és erkölcseiddel is bizonyítod, hogy a haza iránt való kötelességteljesítésnek sem mértéke, sem vége nincsen,[56] felfogásommal nem ellenkezik, sőt szívesen is hallom. Ép ezért azt szeretnők, hogy egy bizonyos mennyei hazának váljál polgárává, amelynek szent szeretetével a magunk ereje szerint próbálkozunk és fáradozunk azok közt, akiket e haza számára megnyerni törekszünk. Bár ne látnád «sem mértékét sem végét a kötelességteljesítés-

nek» ama kis csoporttal szemben, amely e földön vándorútját járja ; hiszen annál tökéletesebbé válsz, minél jobb a haza, amellyel szemben kötelességedet teljesíted. E jobb haza örök békéjében örömödnek *vége* nem lesz, ha e földön *végeszakadatlan* buzgalommal viselted gondját.

Nem kell kétségbeesnünk, hogy ezt az örök hazát meghódíthatod magadnak, vagy talán meghódításán már bölcsen töprengsz is, hiszen atyád, aki e földi hazába nemzett téged, az örök haza felé vivő úton megelőzött.[58] De, amíg ez megtörténik, bocsáss meg, ha a magunk hazája miatt, amelyet sohasem kívánunk elhagyni, megszomorítjuk a te hazádat, amelyet virágzóan kívánsz elhagyni. Ha hazád «virágairól» bölcseségeddel vitatkoznánk, bízvást nehézség nélkül meggyőzhetnénk, de talán csak nehézség árán jönnél rá, mikép kell az államnak virágoznia. Irodalmatok leghíresebb költője megemlékezett ugyan Itália egynémely virágáról ;[59] de a ti hazátokban nem annyira azt tapasztaltuk, «minő férfiak virágoztak» azon a földön, mint inkább azt, «minő fegyverek szikráztak» ott, sőt bizony nem is fegyverek szikráztak, hanem lángok lobogtak. Ha az ilyen szörnyű bűn büntetlen maradna, ha az elvetemültek meg nem fenyíttetnének, azt hiszed-e, hogy virágzóbban hagyod el hazádat ? Ó, gyümölcs nélkül való tövisvirágok ! Válassz most, jobb szeretnéd-e, ha hazád jótettekben, vagy ha megtorlatlan gonosztettekben virágoznék, ha megjavított erkölcsökben, vagy ha bátorságos vakmerőségben ? Válassz ezek közül és lásd, vajjon felülmulsz-e bennünket hazád szeretetében, vajjon jobban s igazabban kívánod-e virágzását, mint mi ?

Vess csak egy rövid pillantást abba «Az államról» szóló könyvbe, amelyből a lelkes polgárnak azt az érzelmét merítetted, hogy «a haza iránt való kötelességteljesítésnek sem mértéke, sem vége» nincsen. Vess egy pillantást belé, kérlek és nézd, mily dicsérettel hirdetik ott a mértékletességet és az önmegtartóztatást, a hitvestárs iránt

való hűséget és a tiszta és tisztes erkölcsöket : ha ezekből tündöklik az állam, akkor mondhatjuk valóban virágzónak. De ezek az erkölcsök azok, amelyeket az egész világon gyarapodó egyházakban, a népeknek e szent tanítótermeiben tanítanak és tanulnak s főként a kegyes szeretet *(pietas)* az, amellyel az igaz és igazságos Istent tiszteljük ; amiből az emberi lélek okul és amivel alkalmassá válik az isteni társaságra s arra, hogy az örök, mennyei hazában lakjék mindezzel. Isten parancsára nemcsak meg kell próbálkoznunk, hanem az ő adományából tökéletessé is válunk benne. Ezért van, hogy a sok hamis isten képmásának megdöltét jóslatban adta s meg is parancsolta, hogy ledöntessenek. Mert semmi sem teszi a romlott erkölcsöknél alkalmatlanabbá az embereket a társas életre, mint az isteneknek utánzása, amint őket a pogány irodalom leírja és magasztalja.

[Az istenek példája, főként, amint a vígjátékban[60] tükröződik, erkölcsrontóan hat az emberekre. A római mult jeles férfiai követendőbb példák lehetnének.]

De — így szól az ellenvetés — mindazt, amit régi időkben az istenek életéről és erkölcseiről írtak, a bölcs embernek egészen másként kell értenie és magyaráznia. Hallottuk is valamikor, tegnap-tegnapelőtt, amint a templomban egybegyült nép előtt előadták ezeket az üdvös magyarázatokat. Kérdezlek, vajjon ennyire vak-e az emberiség az igazsággal szemben, hogy azt, ami ily világos és nyilvánvaló, ne látná ? Annyifelé látjuk képben, bronzban, agyagban, márványban, annyifelé írják, olvassák, játszszák, éneklik, táncolják Jupitert, amint egyre-másra házasságtörést követ el ; mily nagy dolog volt, mikor Kapitóliumán legalább azt olvasták, hogy mindezt eltiltja ! Ha ezeket a teljességgel szégyenletes és erkölcstelen rútságokat senki el nem tiltja s a nép körében burjánzanak, ha a templomokban imádják, ha a szinházakban kacagnak rajtuk ; ha a szegény ember marháját is

elpusztítják, hogy ezeknek áldozatot mutathassanak be ; ha a gazdagok öröksége elfolyik, mikor a komédiások mindezt elmímelik és eltáncolják, mondhatjuk-e, hogy a városok virágzanak ? Ennek a virágzásnak nem a termőföld, nem a duzzadó erény a méltó anyja, hanem Flóra istenasszonyt találták fel e célra, akinek színjátékait oly bőséges és szabados szemérmetlenséggel ünneplik meg, hogy bárki megértse, minő szellem az, amely sem madarakkal, sem négylábúakkal, sem pedig emberi vérrel meg nem engesztelhető, de amely előtt sokkal bűnösebb áldozatként az emberi szemérem pusztul el !

Elmondtam ezt, mert azt írtad, hogy életed a végéhez közeledik s te azt áhítod, hogy hazádat sértetlenül és virágzón hagyhasd el. Tűnjék el mindez a hiúság és esztelenség, forduljanak az emberek az igaz Isten tisztelete és kegyes s tiszta erkölcsök felé : akkor hazádat virágzón fogod látni s nem a balgák vélekedése, hanem a bölcsek igazsága értelmében. Test szerint való születésed földje akkor részévé válik ama Hazának, amelybe nem testtel, hanem hittel születtünk belé s ahol az összes szentek és Istenhívők a földi életük telének fáradalmai után végeszakadatlan, örökkévaló virágzásnak indulnak.

Szívünkön viseljük, hogy egyfelől a keresztényi szelidséghez hívek maradjunk, másfelől ne hagyjunk meg városodban oly veszedelmes példát, amely másokat utánzásra csábíthatna. Megtaláljuk majd ennek módját Isten segítségével, ha nem neheztel túlságosan a bűnösökre. Egyébként lehetetlenné válik úgy szelidlelkűségünk, amelyet megőrizni kívánnánk, mint a fegyelem, amellyel mértékletesen kívánnánk élni, ha Istennek titokban más az akarata ; mert Isten talán úgy itél, hogy e nagy bűn súlyosabb megtorlást érdemel, vagy haragja talán még szörnyűbb is lehet, ha azt akarja, hogy a meg nem javult és hozzá meg nem tért bűnösök ideig-óráig meg se büntettessenek.

Bölcseséged egy s mást előír nékünk a püspök személyére vonatkozóan. Azt mondod, hogy :

«. . . hazád, népének nem csekély tévedéséből, megbotlott. Ha az állam törvényének szigorával mérjük meg ezt, kemény büntetéssel kell bűnhődnie. De a püspökhöz — írod — csak az méltó, hogy az emberek üdvösségére fordítson gondot, ügyeikben nékik könnyebbséget szerezzen és a mindenható Istentől nékik vétkeik bocsánatát eszközölje ki».

Ezt mindenképen megtartani óhajtjuk : ne érjen senkit túlszigorú büntetés, sem a magunk itéletének következtében, sem pedig mástól, anélkül, hogy érdekében közbelépnénk. Az emberek üdvösségére is gondot kívánunk fordítani, arra az üdvösségre, amely a helyes élet boldogságából folyik s nem arra, amely a rossz cselekedetek számára biztosságot keres. Nemcsak a magunk, hanem a mások vétkei számára is bűnbocsánatot szeretnénk kieszközölni, de ezt csupán olyanok számára nyerhetjük el, akik megjavultak. Végül hozzáfűződ :

«Kérve-kérlek, amennyire ez csak tőlem kitelik, hogy — ha az eset már nem védhető — a bűntelen védessék meg, az ártatlantól tartassék távol a baj».

Tudd meg röviden, mit követtek el és a vétkeseket magad válaszd el az ártatlanoktól. A legújabb törvényekkel ellenkezően junius kalendáján a pogányok szentségsértő ünnepséggel ülték meg ünnepüket ; senki sem tiltakozott s vakmerőségük oly szokatlan volt, hogy a táncosok zabolátlan csoportja — ami még Julianus idejében sem esett meg — átment ugyanabban az utcában a keresztények templomának kapujához. Mikor kisérletet tettek rá, hogy ezt a teljességgel meg nem engedett és méltatlan dolgot megtiltsák, kőzápor hullott a templomra.[61] Nyolc nappal később, amikor a püspök a városi tanácshoz intézett tiltakozásában az egyébiránt igen ismeretes törvényeket közölte s miközben a kiadott rendelkezéseket épen végrehajtanák, újabb kőzáport kap a templom.

Másnap a miéink, hogy az elvetemültekre ráijesszenek, jegyzőkönyvbe kívánták foglaltatni, aminek szemtanui voltak, de megtagadták tőlük, amire forma szerint joguk volt. Ugyanaz nap, nehogy Istentől is félniök kelljen, jégesővel viszonozta az ég a kőzáporokat ; alig ért a jég véget, harmadszor is köveket zúdítottak s végül tűzcsóvákat is a papok lakásaira s az emberekre is ; Isten egy szolgáját, aki nyilván idestova szaladgált s közéjük futott, megölték. A többiek, részben ahol tudták, ott húzták meg magukat, részben pedig elmenekültek, ahova lehetett. A püspök pedig úgy bujt el, hogy valamely sarokban szorongott s közben hallotta azoknak hangját, akik őt halálra keresték, amint egymást uszították, hogy ha a püspököt már meg nem találták, legalább valami hiábavaló bűnt kövessenek el. Ezek a dolgok körülbelül tíz órától kezdve az éjszaka nagyobb felén át tartottak. Azok közül, akiknek tekintélye súlyosan eshetett volna a latba, senki sem kisérelte meg, hogy megnyugtatólag hasson, vagy hogy segítsen ; kivétel csak egy idegen volt, akinek segítségével Isten több szolgája szabadult ki azok kezéből, akik meg akarták őket gyilkolni és sok mindent sikerült visszavenni a rablóktól. Ennek az idegennek példája megvilágítja, mily könnyű lett volna az esetet egyáltalán megakadályozni vagy mikor egyszer már megkezdődött, végét szakítani, ha a város polgárai s elsősorban az előkelők tiltakoztak volna ellene, akár kezdetben, akár pedig lefolyásakor.

Egész városokban ennek okáért nem az ártatlanokat a vétkesektől, hanem a kevésbbé vétkeseket a vétkesebbektől lehetne inkább elkülöníteni. Mert kicsi a bűnük azoknak, akik félelmük miatt nem mertek segíteni a kereszténveken s azért, nehogy a város hatalmasait megsértsék, akikről tudták, hogy az Egyház ellenségei. Bűnösök azonban mindnyájan, akik bár maguk részt nem vettek s másokat sem bujtottak fel, de *akarták* azt, ami meg-

történt. Bűnösebbek, akik elkövették, a legbűnösebbek a felbujtók. Ami a felbujtást illeti, csak gyanu forog fenn, az igazságot nem tudjuk s ne is vitatkozzunk arról, amit csupán egy módon : kínzásokkal lehetne kivenni azokból, akik ellen a vizsgálat folyik. Bocsássuk meg azok félelmét is, akik jobbnak látták, hogy a püspökért és szolgáiért Istenhez könyörögjenek, mintsem hogy az Egyház hatalmas ellenségeit megsértsék. De azt tartod-e, hogy a többieket semmi fenyítékkel sem kell sujtani és az-e a felfogásod, hogy ily szörnyűséges elvadulás példáját büntetlenül kell hagyni ? Nem az a törekvésünk, hogy a multat megbosszuljuk s ezzel haragunkat elégítsük ki, hanem hogy könyörületesen viseljük gondját a jövőnek. A gonosztevők oly helyet találnak, ahol nemcsak szeliddé válik a büntetés, amelyet a keresztények rájuk kimérnek, hanem hasznossá és üdvössé is ; mert megmarad nékik, hogy ép testtel éljenek, megmarad amiből éljenek, megmarad, amiből *gonoszul éljenek*.[62] Az első kettő : testük és életük legyen épségben, hogy életben maradjanak s bűnüket megbánhassák. Ezt kívánjuk s tőlünk telhetően, még fáradság árán is ehhez ragaszkodunk. A harmadik : a gonosz élet lehetősége. Ha Isten ezt olyként akarja kimetszeni, mint valami rothadt és ártalmas részt, nagyon könyörületesen fogja őket megbüntetni. Ha akár ennél többet akar, akár ezt sem engedi meg, fölséges és kétségkívül igazságos ítéletének nyitja nála van. A magunk gondjának s munkájának csak odáig kell terjednie, ameddig látnunk adatott s arra kell Istent kérnünk, istápolja lelkünket, amellyel mindenkinek segítségére kívánunk lenni s ne hagyja, hogy miáltalunk bármi olyan történhessék, ami magunknak és az Ő Egyházának hasznára nincsen s amit Ő sokkal jobban tud, mint mi.

Mikor nemrégiben Calameben jártunk, hogy a mieink ily nagy fájdalomban egyfelől csapásukra vigasztalást kapjanak, másfelől izgalmuk csillapíttassék, tőlünk telhe-

tően megtettük a keresztényekkel, amit csak időszerűnek ítéltünk. Ezután magunk elé bocsájtottuk a pogányokat is, annyi baj kútfejét és okozóit, akik arra kértek, hogy elénk járulhassanak. Ez alkalommal figyelmeztettük őket rá, mit kell cselekedniök, ha belátással vannak s nemcsak a fennforgó feszültséget kívánják megszüntetni, hanem az örök üdvösséget is keresni akarják. Sok mindent hallottak tőlünk, sok mindenre kértek meg, de távol legyen tőlünk, hogy olyan szolgák legyünk, akiknek örömet szerez az, ha olyanok kérnek valamit tőlünk, akik kérésükkel Urunkhoz nem fordulnak! Élénk itélőképességeddel át fogod látni, hogy keresztényi szelidségünk és mérsékletünk megőrzése mellett célunk ez: vagy elrettentjük a többieket attól, hogy a pogányok romlottságát utánozzák, vagy pedig azt óhajtjuk, hogy a többiek kövessék őket javulásuk útján. Az anyagi károkat vagy elviselik a keresztények, vagy kipótolják — ugyancsak a keresztények. *Egy* nyereségre törekszünk mi, épségünk veszedelme árán is lelkeket akarunk megnyerni; arra vágyunk, hogy a te városodban bőséges részünk legyen az ilyen nyereségben s városod szomorú példája más vidéken nyereségünket kockára ne tegye. Az Isten könyörületessége adja meg nékünk, hogy üdvösségedben örömünk telhessen.

III.

ÁGOSTONNAK NECTARIUS.

Mikor Magasságodnak levelét vettem, amellyel a bálványok tiszteletét és a templomok szertartásait rombadöntöd, olybá tünt nékem, mintha egy filozófus hangját hallanám. Nem azét, akiről azt tartja az emlékezet, hogy az Academia-berek sötét sarkában a földön telepedett meg,[63] mélységes töprengésbe merült el és homlokáig felhúzott térdei közé sülyesztette el fejét, hogy így mások kíváló eszméit — ismeretek híjján — rágal-

mazóként megtámadja s a fényes állítások ellen — mivel a magáéból nem volt mit megvédenie — vádaskodjék. Ellenkezőleg: szónoklatod[64] felrázott s szemem elé állította M. Tullius consularist, aki — miután számtalan polgár fejét megvédte, — a Forum-csatatér győzelmi jelvényeit, koszorúsan, Görögország ámuló iskoláiba vitte el és zengő hangjának s nyelvének kürtjét, amelyet [eladdig] büntettek vétkesei és a haza apagyilkosai ellen a méltó felháborodás lehelletével fujt meg, most megfordítsa és magát tógáját — a redők lapjait felbontva — a pallium[65] mintájára formálja át.

Szívesen hallgattalak meg, mikor a mindenekfelett való Isten tiszteletére és vallására késztettél. Örömmel fogadtam, mikor arról kívántál meggyőzni, hogy pillantásunkat a mennyei haza felé kell fordítanunk. Mert nem arról az államról [városról] szólsz, amelyet falak gyűrűje övez, s arról sem, amelyről a filozófusok értekezései azt hirdetik, hogy itt e földön mindnyájunknak közös hazája, hanem amelyben a nagy Isten és az e hazára igazán érdemessé vált lelkek lakoznak és élnek, amely felé minden törvény különféle utakon és ösvényeken törekszik, amelyet szóval kifejezni nem tudunk, de gondolattal talán meglelhetünk. Noha tehát eme haza felé kell főként törekednünk s ezt kell szeretnünk, azt tartom, hogy másik hazánkat sem kell cserbenhagynunk, amelyben fogantunk és születtünk, amely először derítette ránk a napfény áldását, amely táplált és nevelt és — hogy olyat is mondjak, ami tárgyunkra tartozik — azok a férfiak, akik e [földi] hazánk körül érdemeket szereztek, a tudós emberek tanusága szerint, testi elmulásuk után a mennyekben készítenek maguknak szállást. Ilyként az égi hazában valamelyes kitüntetés jut ki azoknak, akik szülővárosaik körül érdemeket gyüjtöttek s közelebb laknak majd Istenhez, akikről az a felfogás, hogy akár tanácsokkal, akár tettekkel a haza üdvösségét szolgálták.

10. A remete. (XXXI. levél.)

(396.)

LEGKEDVELTEBB, LEGHÍVEBB, IGAZÁN SZENT ÉS ISTEN BŐSÉGES KEGYELMÉBŐL KITÜNŐ TESTVÉREINEK, PAULINUSNAK ÉS THERASIÁNAK AUGUSTINUS AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Igen óhajtottam, hogy levelem, amellyel a ti korábbi leveletekre válaszolok, (ha ugyan egyáltalán képes lehetek rá, hogy leveleitekre válaszolhatok), mihamarabb kedvességtek kezéhez jusson, hogy tőletek távol élvén, valamikép hamarosan együtt lehessek veletek s közben eme [második] leveletek késedelmemet hasznomra fordította. Jó az Úr, aki nem adja meg mindig, amit akarunk, hogy azt, amit jobb szeretnénk, megadja. Mert más lesz az, amit írni fogtok, ha ezt a levelemet megkaptátok s más, amit írtatok, amikor még meg nem kaptátok. Örömmel olvastuk a második leveleteket s bizonyára hiányzott volna ez az örömünk, ha hamarabb jutott volna el szentségtekhez a mi levelünk, ahogy óhajtottuk s igen akartuk. Most azonban halmazatos örömben telik gyönyörűségünk : ez a leveletek itt van s amazt a választ még reméljük. Igy a mi bűnünk sem róható föl és az Úr adakozó jósága azt cselekedte, amit vágyunkra nézve üdvösebbnek tartott.

Nagy örömmel fogadtuk az Úrban Romanus és Agilis szent testvéreket, mintha valami másik, tőletek jövő levél volnának, olyan levél, amely hangotokat hallotta és visszhangozza s elhozza jelenlétetek legédesebb részét, de amely még csak mohóbbá teszi vágyunkat, hogy benneteket láthassunk. Hol, mikor s miként tehetnétek meg ti s kívánhatnók mi, hogy írásban annyit közöljetek magatokról, amennyit az ő szájukból megtudtunk ? El-

beszélésükben pedig — ami semmiféle papiron nem lehet — annyi boldogság volt, hogy a mesélők arcán és szemén át kimondhatatlan örömmel benneteket olvastunk, akik beírtátok magatokat szíveikbe. De még azért is többet nyujtott ez az élő levél, mert a papirlap, bármily jó legyen is a tartalma, maga nem okul belőle, bárha mások okulásául szolgáljon is ; ezt a ti leveleteket pedig már, tudniillik a testvéreink lelkét, úgy olvastuk az ő elbeszélésük során, hogy annál szentebbnek tünt föl, minél bőségesebben írtátok tele önmagatokkal. Hogy tehát boldog örömüket utánozhassuk, legszorgosabban tudakoltunk meg felőletek mindent s az élő levelet átmásoltuk a magunk szívébe.

Épen ezért rosszul esett, hogy oly hamar hagytak el minket, noha hozzátok tértek vissza. Lássátok, kérlek, minő érzelmek gyötörtek minket. Annál hamarabb kellett volna tőlük megválnunk, minél buzgóbban kivántak néktek engedelmeskedni. De minél erősebb volt ez az ő kívánságuk, annál jobban jelenítettek meg benneteket előttünk ; hiszen ezzel tanusították, mily kedves nékik a ti szívetek. Tehát annál kevésbbé akartuk őket útjukra engedni, minél jogosabban sürgették elbocsájtásukat. Ó, türhetetlen lett volna, ha ezzel a válással valóban elváltunk volna egymástól, ha nem volnánk «egyazon test tagjai, ha nem volna egy fejünk, ha nem ömlene el bennünk egy s ugyanaz a kegyelem, nem élnénk egy kenyéren, nem járnánk egy úton, nem laknánk egy házban !»[66] Mert miért ne élnénk ugyanazokkal a szavakkal ? Azt hiszem, fölismeritek, hogy e szavak a ti leveletekből valók. De miért lennének ezek inkább a ti szavaitok, mint az enyéim : hiszen ha igazak, akkor ama egy s közös Fejünktől származnak ? És ha van bennük valami, ami külön nektek adatott, annál jobban szeretem azokat : megszállják a szívemhez vezető utat és addig nem bocsátják át e szavakat szívemtől

nyelvemhez, míg tisztán ki nem tolulnak — annál tisztábban, minél inkább a — tiéid! Szent, Istenkedvelte testvéreink, velünk egyazon test tagjai, úgy-e csak az tagadhatja, hogy *egy* lélek éltet bennünket, aki nem érzi, mily szeretet fűz össze bennünket?

Tudni szeretném, vajjon türelmesebben viselitek-e ti ezt a testi elkülönültségünket, semmint magunk? Ha igen, megvallom, nem szeretem ezt az erőtöket, ha ugyan néktek nincsen kevesebb okotok, hogy utánunk vágyódjatok, mint nékünk, hogy hozzátok kívánkozzunk. Ha bennem netalán türelem volna, amellyel távolléteteket viselném, bizonyára kevéssé tetszene nekem; hiszen restebben keresném az alkalmat, hogy lássalak benneteket — s van e nagyobb képtelenség, mint hogyha csupa derekasságból — restté válik az ember!? De szereteteteknek meg kell tudnia, minő egyházi gond tart engem itt. Szent atyám, Valerius, (aki forrón üdvözöl benneteket és mohón szomjazik utánatok, amint ezt testvéreinktől majd meghalljátok), nem érte be azzal, hogy presbiterévé tett, még a koadjutorság súlyosabb terhét is rámrakta. Nagy szeretete és a nép erős ragaszkodása azt a hitet keltették bennem, hogy ez az Úr akarata, s minthogy már néhány előző példa minden vonakodást kizárt,[67] nem mertem az állást elutasítani. De bárha Krisztus igája magábanvéve «enyhe» és «terhe könnyű» (Má. 11, 30), ha nyerseségem és gyengeségem következtében ez a bilincs mégis szorít, ez a teher mégis meggörnyeszt: vigasztaló jelenlétetek kimondhatatlanul türhetőbbé és elviselhetőbbé tenné! De ti, amint hallom, az ilyen gondoktól menten és szabadon éltek. Ezért nem szerénytelen, ha kérem, követelem, sürgetem, hogy eljöjjetek Afrikába, amely jobban szenved az ilyen emberek után való szomjúságtól, mint a szárazságtól.

Isten tudja, hogy nemcsak a magunk vágyódása és nemcsak azoké, akik akár tőlünk hallottak fogadalma-

tokról, akár máshonnan jutott el hozzájuk a híre, nemcsak azért óhajtjuk, hogy ezen a földrészen személyetekben is megjelenjetek, hanem főként azok miatt, akik részben nem hallottak róla, részben a hallomásuknak nem hisznek, de akik mégis megszerethetnék, amiről tudomást szereztek. Noha buzgón és könyörületesen hajtjátok végre, amit fölfogadtatok, ám «világítson mégis a ti világosságtok» a mi országaink emberei előtt, «hogy lássák a ti jó cselekedeteiteket és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat». (Má. 5, 16.) A halászok az Úr hívására elhagyták csónakjaikat és hálóikat és visszaemlékezve még örültek is, hogy mindent elhagytak és követték az Urat. És való igaz, hogy mindent megvet az, aki nemcsak azt veti meg, ami az övé volt, hanem azt is, amit magának kívánt. De arra nézve, ami után vágyakozott, Isten szeme a tanu, arról, amije megvolt, az emberek is tanuskodnak. Ha a fölösleges földi dolgok szeretetéről van szó — nem tudom mikép — szivósabban láncol magához, amit már elértünk, mint az, ami után vágyódunk. Mert ugyan miért távozott el szomorún az, aki tanácsot kért az Úrtól, miként juthatna el az örök életre, mikor meghallotta, hogy mindenét el kell adnia s szétosztania a szegények közt, s hogy az égben kell kincsének lennie, ha a tökéletességre vágyódik — ha nem azért, mivel az Evangélium szava szerint — nagy volt a gazdagsága ? Mert más az, ha lemondunk róla, hogy megszerezzük, ami még hiányzik és más, kitépni magunkból azt, amit már a magunkévá tettünk : az előbbi esetben mintegy ételt utasítunk vissza, az utóbbiban mintegy tagjainkat vágjuk le. Nagy és csodálatos örömmel látja napjainkban a kereszténvi szeretet, hogy az Úr Evangéliuma nyomán derűvel válik tetté az, amit az Úr szájából szomorúan hallott meg a gazdag !

Bárha szóval ki sem fejezem, ami szívemben megfogant és vajudik — mivel bölcsen és kegyesen értitek —

nem gondoljátok, hogy a ti dicsőségtek ez, vagyis emberi, hanem az Úr dicsősége tibennetek.

Hiszen óvatosan ügyeltek az ellenségre és odaadóan arra törekesztek, hogy Krisztusnak alázatos szívű és szerény szolgái legyetek; mert hasznosabb, ha a földi jólétet alázatosan megtartjuk, mintha gőgösen mondunk le róla. Minthogy tehát helyesen nem a magatok, hanem az Úr dicsőségének tartjátok, amit cselekesztek, látni fogjátok, mily kevés és ösztövér az, amit itt mondtam. Mert Krisztus dicséretéről beszéltem s erre még az angyalok nyelve is elégtelen. Krisztusnak ezt a dicsőségét tehát embereink szeme elé kívánnók állítani, ugyanabban a házaspárban mutatván be mindkét nemnek, miként kell büszkeségünket megtörni és bízni a tökéletesség elérésében. Nem tudom, művelhettek-e könyörületesebb cselekedetet, mint hogyha ugyanoly erővel mutatjátok meg nyiltan, mivé lettetek, aminő erővel törekedtetek a tökéletesség felé.

Vetustinust, azt az ifjút, akin még a hitetlenek szívének is meg kell esnie, jóságtoknak és szeretetteteknek ajánlom. Balsorsának és vándorlásának okát halljátok meg tőle magától. Azt igéri, hogy Istennek szolgálatába áll majd, de ez a szándéka is csak huzamosabb idő és mai félelmének leküzdése után, érettebb korban fog biztosabban kialakulni. Három könyvet küldtem szentségednek és szeretetednek. Bárcsak oly tanulságosan fejtenék ki könyveim nagy kérdésüket, aminő terjedelmesek. Nem félek, hogy sokalni fogod a fáradságos olvasmányt, hiszen ismerem forró szeretetedet irántam. Tárgyuk a szabad akarat. Ezek nincsenek meg Romanianusnak[68] vagy egyik-másik hiányzik belőlük; az ő útján különben majdnem mindent, ami hallásra érdemeset csak írtam, olvasásra néked kijelöltem, akiben oly nagy az érdeklődés irántunk. (Mert nem adhattam át neki mindent, hogy magával vigye.) Néki majdnem

minden munkám megvolt s magával is hordozta ; az ő útján küldtem el hozzád első válaszomat is. Azt hiszem, szentséged szellemi éleslátásával, amely az Úr adománya, már meggyőződött róla, hogy mennyi jó lakik ennek az embernek szívében s mennyiben gyenge s gyámolatlan még.[69] Hiszen olvastad — remélem — mily gonddal ajánlottam úgy őt, mint fiát emberiességednek és szeretetednek, s mily szoros kapocs fűzi őket hozzám. Épüljenek az Úr segítségével tenálad is ! Istentől kell ezt inkább kérnünk, mert rólad tudom, mennyire óhajtod.

Testvéreinktől megtudtam, hogy a pogányok ellen írsz. Ha szeretetedre valamikép érdemesek vagyunk, haladéktalanul küldd el könyvedet, hogy elolvashassuk. Mert szíved az Úrnak oly orákuluma, hogy belőle csak tetsző és tanulságos választ várhatunk a sok szőfecsérlő problémára. Ambrosiusnak, a szent pápának könyvei, azt hiszem, megvannak néked ; különösen azokat szeretném nagyon, amelyeket gondosan és kimerítően bizonyos tanulatlan és fennhéjázó emberek ellen írt, akik azt vitatják, hogy az Úr a plátói könyvekből okulást merített.

Szent testvérünk, Severus, egykori iskolatársunk, ma a milevei Egyház elöljárója, akit városában a testvérek jól ismernek, velünk együtt köteles tisztelettel üdvözli szentségteket. Azok a testvéreink, akik velünk együtt az Úrnak szolgálnak, ugyanezt teszik ; oly melegen üdvözölnek, amennyire vágyódnak utánatok, annyira vágyódnak, amennyire szeretnek benneteket s annyira szeretnek, amily jók vagytok. A kenyérre, amelyet küldünk, bőségesebb áldás száll majd abból a szeretetből, amellyel kegyességtek fogadni fogja. Az Úr óvjon meg benneteket mindörökké ettől a nemzedéktől, legkedveltebb, leghívebb, igazán kegyes és az Úr bőséges kegyelméből kitünő testvéreink.

IV. Levélváltás szent Jeromossal (394—418).

11. (XXVIII. levél.)

(394.)

ÁGOSTON KEDVES URÁNAK, TESTVÉRÉNEK ÉS PAPTÁRSÁNAK JEROMOSNAK, AKI MÉLTÓ RÁ, HOGY AZ ŐSZINTE SZERETET KULTUSZÁVAL TISZTELJÉK.

OHA senkit még úgy meg nem ismertek arc szerint, mint ahogy én megismertelek téged, — az Úrban való tanulmányaid nyugalmas derűjét és valóban nemes gyakorlatát. Bárha nagyon vágyom rá, hogy egészen megismerjelek, csekélység az mégis, ami belőled még nem az enyém: t. i. testi jelenléted. Sőt nem tagadhatom, hogy testvérem, Alypius elbeszélése nyomán külsőd is nagyrészt megrögződött bennem, miután ő (Alypius ma szentéletű püspök, de a püspökségre már nálad-jártakor érdemes, volt) látott téged és tőled visszatérve, engem látogatott meg. Már hazajötte előtt láttalak én téged — akkor, amikor Alypius meglátott ott — láttalak, de az ő szemével! Mert akik ismertek bennünket, csak testre tartottak minket két embernek, lélekben nem; egy ember voltunk, a hű egyetértésnek és barátságnak, de nem az érdemeknek alapján, mert érdemre Alypius felülmult engem.

Minthogy tehát már régebbről szeretsz engem, elsőbben e lelki közösségünk miatt, amely egy törekvésben fűz össze engem és Alypiust, aztán pedig az ő szava nyomán, nem érzem magam szerénytelen idegennek, ha testvéremet, Profuturust kedvességednek ajánlom, akiből

törekvésünk eredményekép, később — reméljük — a te segítségeddel hasznos ember válik, amint a neve is vallja (*profuturus* = hasznos). De talán olyannak mutatkozik majd, hogy én leszek őáltala ajánlatosabb s nem ő az én segítségemmel.

Talán eddig kellett volna írnom, ha beérném az ünnepies levél szokásával. De lelkem arra vágyik, hogy szót váltsak veled a Krisztus Jézusban folytatott tanulmányainkról, aki nem fukar kézzel, mér kegyesen sok hasznos segítséget és «útravalót» nékünk a te szereteted által is, arra az útra, amelyet Ő mutat.

Kérünk tehát és velünk egyetemben kér az afrikai egyházak egész társadalma, hogy ne terheltessél gondot és munkát fordítani azok könyveinek fordítására, akik szent Iratainkat görög nyelven kíválóan ismertették. Módodban áll ugyanis, hogy ezek a férfiak a mieinkké is váljanak s különösképen egyikük, akit írásaidban a legszívesebben szólaltatsz meg.[7]

Szívesebben látnám ellenben, ha a kánoni Szentírás latinra való fordításán nem fáradoznál, ha csak nem azon a módon, ahogy Jóbot tolmácsoltad, t. i. jelekkel tüntetvén fel, miben különbözik a te fordításod a Septuagintától, amelynek tekintélye oly súlyos. De nem tudok eléggé csodálkozni, hogy akad még valami a héber könyvekben, ami annyi, a héber nyelvben otthonos fordítónak figyelmét elkerülte volna. Mellőzöm a Septuagintát, mert semmi irányban nem merek biztos ítéletet mondani erről a műről, amelyben «hetven férfiút» egységesebb ítélet vagy szellem vezetett, mintha egy ember lettek volna ; de az a nézetem, hogy vita nélkül kell nékik megadni a tekintély elsőbbségét ezen a téren. Nagyobb fejtörést okoz nékem, hogy azok, akik később fordítottak és a héber szavak és szólások módjára és szabályaira, amint mondani szokás, görcsösebben ügyeltek, nemcsak egymásközt nem egyeztek meg, hanem sok olyat is meghagytak, amit sok-

kal később kellett felfedezni és nyilvánosságra hozni. Mert ha ezek a helyek homályosak, te is eltévedhetsz bennük; ha világosak, lehetetlen, hogy azok tévedtek el rajtuk. Azt kértem tehát, hogy világosíts fel engem e kérdésről, amelyre vonatkozóan aggodalmaimat — irántad való szeretetből — itt kifejtettem.

Olvastam még néhány könyvet Pál apostol leveleiről is, amelyeket a tieidnek mondanak. A galatabeliekhez írt levél magyarázatában az a részlet került a kezem ügyébe, amelyben Péter apostolt veszélyes képmutatástól óva intik.[71] Hogy oly nagytekintélyű ember, mint te, vagy más, ha más írta ezt, pártfogásába vette a hazugságot, nem tagadom, nagyon fájdalmasan fog érinteni mindaddig, ameddig azt, ami engem ellenmondásra késztet, meg nem cáfolják, ha ugyan megcáfolható. Mert végzetesnek tartom azt a feltevést, hogy a Szent Könyvekben valamely hazugság áll, vagyis, hogy azok a férfiak, akik az Írást szerkesztették és megőrizték számunkra, könyveikben bármit is hazudtak légyen. Mert más kérdés az, vajjon szabad-e a jó embernek olykor hazudnia s más az, vajjon a Szentírás írójának kell-e hazudnia, — sőt nem is más, hanem egyáltalában nem is kérdés. Mert, ha a tekintély eme magaslatán csak egy kénytelen hazugságot is megengedünk, a szentírásoknak egyetlen részlete sem fog megmaradni; ha ugyanis bármely részlet erkölcsileg terhesnek vagy hit szempontjából nehéznek látszik majd, ugyane veszedelmes elv alapján a hazug szerző szándékára vagy kénytelenségére fogunk utalni.

[Gal. 2., 14. Jeromos-féle értelmezésének és a hazugság kérdésének aprólékos bírálata után így fejezi be A. levelét:]

Még sok más kérdést szeretnék őszinte szíveddel megbeszélni és a kereszténvi törekvésekről veled tárgyalni, de ezt a vágyamat semmiféle levél ki nem elégítheti. Teljesebben élvezem majd ezt ama testvérem által, akit

örömmel küldök el hozzád, hogy a veled folytatandó édes és hasznos beszélgetéseken gyarapodjék. S talán ő sem lesz rá képes, hogy belőled annyit szívjon magába, mint kívánnám — amit korántse vegyen nekem rossz néven. Mert magamat bizony alkalmasabbanak tartom, hogy belőled többet szívjak fel magamba, megtelni azonban — látom— ő fog veled s ebben kétségkívül előnyben van fölöttem. S ha majd visszajő hozzánk — és Isten segítségével jó hazatérést kívánok néki — s én részesévé válok mindannak, amit lelkében immár felhalmoztál még akkor, sem fogja megtölteni azt az egész űrt, amely bennem gondolataid megismerése után még mindig áhítozik. Igy akkor az fog megesni, hogy én még mindig szegényebb leszek s ő gazdagabb lesz. Ugyanez a testvér néhány könyvemet viszi magával. Ha arra méltatod majd, hogy elolvasd őket, alkalmazzál kérlek őszinte és testvéri szigorúságot is. Mert így értem, ami az írásban áll: «Az igazságos meg fog engem javítani irgalmasságában és korholni fog; és a vétkező olaja nem fogja fejemet megkenni» (Zs. 140, 5.), — hogy t. i. a gyógyító korholás nagyobb szeretetből fakad, mint a hizelgés, amely «a fejet kenegeti». Én magam nehezen lehetek jó bírája annak, amit írtam, mert vagy nincsen önbizalmam, vagy pedig pártos vagyok. Hiszen látom olykor-olykor a magam hibáit, de jobb szeretem jobbaktól meghallani, nehogy — ha talán helyesen vetek valamit szememre — utána ismét hizelegjek magamnak és ilyként itéletem önmagammal szemben félénkebb lesz, semmint igazságos.

12. (LXVII. levél.)

(402.)

KEDVES, SZERETETT ÉS TISZTELT URÁNAK, KRISZTUS BAN TESTVÉRÉNEK ÉS PAPTÁRSÁNAK JEROMOSNAK ÁGOSTON AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Hallottam, hogy leveleim kezedhez jutottak, de nem akarom szereteted rovására írni, hogy eddig válaszra nem érdemesítettél. Kétségkívül valami megakadályozott benne. Azt látom ebből, hogy inkább arra kell az Urat kérnem, képesítse akaratodat, hogy nekem levelet *küldjél*, mert arra, hogy levelet *írjál*, már képessé tett, hiszen könnyen írhatsz, amikor akarsz.

Olyat is hírül hoztak nekem, amit habozva hiszek el, de habozás nélkül kell néked róla említést tennem. Rövid a dolog: amint nékem elmondták, néhány testvér elhitette kedvességeddel *(caritas tua)*, hogy én könyvet írtam ellened és Rómába küldtem. Tudd meg, hogy ez valótlanság: Isten a tanum, hogy ezt nem tettem. De, ha egyik vagy másik írásomban ne talán olyasmi akadna, amiben gondolatom a tiedtől eltérőnek mutatkoznék, gondolom, be kell látnod — vagy ha belátni nem tudod, el kell hinned — hogy nem ellened mondtam, hanem azt írtam, ami meggyőződésem volt *(quod mihi uidebatur)*. Amit mondtam, úgy értendő, hogyha írásaimban valamin megütköztél, ellenkező felfogásodat nemcsak testvérien fogadom el, és örülök majd akár okulásomon, akár puszta jóakaratodon, hanem kívánom és követelem is tőled [a bírálatot].

Ha veled egy tető alatt már nem lehet — ó, bár legalább közeledben élvezhetném az Úrban való sűrű és édes beszélgetések örömeit! De, minthogy ez nem adatott meg nékünk, kérlek, hogy a Krisztusban való találkozásunknak *ezt* az (egy) eszközét igyekezz megtartani, gyarapítani s tökéletesíteni és ne terheltessél nékem, ha ritkán

is, választ adni. Üdvözöld nevemben szent testvérünket, Paulinianust és az összes testvéreket, akik veled és rajtad az Úrban örvendenek. Emlékezz ránk és az Úr hallgasson meg minden szent óhajtásoddal, legkedvesebb uram és áhítva áhított, tisztelendő testvérem.

13. (LXVIII. levél.)

(402.)

ÁGOSTONNAK, AZ IGEN SZENT ÉS BOLDOG PÁPÁNAK,[72] JEROMOS AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Abban a pillanatban, amikor szent fiúnk Asterius, Szentségednek aldiakónusa el akar utazni, érkezik hozzám leveled, amelyben biztosítasz, hogy csekélységem ellen nem küldtél könyvet Rómába. Nem is hallottam, hogy ezt tetted volna, hanem egy, látszólag hozzám intézett levélnek másolatai jutottak el ide testvérünk, Sisinnius diakónus útján. E levélben arra buzdítasz, hogy az Apostolnak valamelyik fejezetére vonatkozóan palinódiát énekeljek és kövessem Sztezikhorusz példáját, aki Heléna gyalázása és dicsérete közt imbolygott, azért, hogy szemevilágát, amelyet gyalázkodva elveszített, dicséretével visszanyerje. Megvallom egyszerűen Méltóságodnak *(dignationi tuae)*, hogy — bár stilus és okoskodás a tiednek látszottak — nem mertem a levélmásolatoknak hitelt adni, nehogy esetleg válaszom által megbántva joggal követelhesd, hogy előbb győződjem meg róla, tiéd-e az írás s csak aztán válaszoljak. A halogatást még nyujtotta a szent és tisztelt Paulának[73] hosszas betegsége. Mert hosszú időt töltvén a beteg mellett, leveledről vagy azéról, aki a te neved alatt írta, majdnem megfeledkeztünk, emlékezetünkben lévén a vers: «Gyászban muzsika az alkalmatlan beszéd». (Eccl. 6.) Ha tehát tied a levél, írd meg nyiltan vagy küldj megfelelőbb példányt

belőle, hogy mindenféle neheztelés nélkül vitathassuk meg a Szentírást és akár a magunk hibáját javítsuk ki, akár a másikat tanítsuk meg rá, hogy hiába vetett valamit szemünkre.

Távol legyen tőlem, hogy Szentséged könyveiből bármit csak érinteni is merjek. Mert elég nekem, ha a magamét elfogadhatóvá tehetem s nem kívánom a másét birálgatni. Egyébként bölcseséged igen jól tudja, hogy «kiki a maga értelme felől meg van győződve» (Rom. 14, 5.), s hogy gyermekes hányavetiség, ha jeles férfiak ellen vádaskodván keressük a hírnevünket, amint egykor holmi legénykék szokták volt tenni. Olyan balga sem vagyok, hogy az enyémtől eltérő magyarázataid sértenének, hiszen téged sem sért, ha mi ellentétes nézeten vagyunk. De barátok közt az a bírálat helyes módja, amikor — Persius szavával — a magunk zsákját nem látjuk s a mások iszákját vizsgálgatjuk. (Sat. 4., 24.) Nincs más hátra, mint hogy azt, aki téged szeret, viszont szeresd és ifjúként ne hívd ki az öreget a szent írások porondjára. Nékünk is megvolt a magunk ideje és futottunk, amennyire tudtunk. Most te szaladsz és nagy utakat jársz be, bennünket ellenben pihenés illet meg. S hogy ne csak te idéztél légyen nékem a költőkből — engedelmeddel mondom — emlékezzél Daresre és Entellesre. (Verg. Aen. V. 368—484.) és a közmondásra, hogy «a fáradt ökör biztosabban lépked». Szomorún mondtuk ezt tollba. Bárha érdemesek volnánk ölelésedre és egymással beszélgetve akár taníthatnánk, akár tanulhatnánk valamit!

Calpurnius, melléknevén Lanarius[74] megszokott szitkozódásait vakmerőn elküldte nekem; megtudtam, hogy az ő gondoskodásából Afrikába is jutott belőle (példány). Röviden válaszoltam rá s ennek a könyvecskének egy példányát elküldtem néked, fönntartván magamnak hogy alkalmas időben terjedelmesebb munkát küldjek.

E válaszban attól óvakodtam, hogy kereszténvi hírnevét bármiben is megsértsem s beértem azzal, hogy ennek az őrjöngőnek s tudatlannak hazugságát és esztelenségét megcáfoljam. Gondolj rám, szent és tisztelendő pápa. Lásd, mennyire szeretlek, hogy kihivatván sem akartam válaszolni s elhinni sem akarom, hogy tőled származik, amit másban talán helyteleníténék. Communis testvér alázatosan köszönt.

14. (LXXII. levél.)

(402.)

ÁGOSTONNAK, AZ IGEN SZENT ÉS BOLDOG PÁPÁNAK JEROMOS.

Sűrűn küldesz hozzám leveleket és gyakorta sürgetsz, hogy válaszoljak egyik leveledre, amelynek példányai — amint már korábban megírtam — Sisinnius diakónus útján jutottak el hozzám, aláírásod nélkül. Jelzed, hogy ezt a levelet előbb Profuturus testvér, utóbb másvalaki útján küldted el; közben Profuturust valami visszatartóztatta az úttól, püspök lett és hirtelen halál ragadta el, az pedig, akinek nevét elhallgatod, félt a tengeri út kellemetlenségeitől és utazási szándékát megváltoztatta. Ezek után nem győzök eléggé csodálkozni, mikép állíthatják többen, hogy ez a levél úgy Rómában, mind Itáliában forog s csupán hozzám nem jutott el, akihez egyedül intéztetett, különösen, minthogy ugyanaz a Sisinnius testvér beszéli, hogy e levelet egyéb értekezéseid között találta meg, nem Afrikában, nem nálad, hanem az Adria egyik szigetén, mintegy öt évvel ezelőtt.

A barátságban minden gyanút ki kell irtani s barátunkkal úgy kell beszélnünk, mint önmagunkkal. Néhány meghitt emberem, a Krisztus edényei, akik igen sokan vannak Jeruzsálemben és a szent helyeken, arról kívánt

meggyőzni, hogy te mindezt nem őszinte lélekkel tetted, hanem dicséretet, szóbeszédet és népszerűséget keresve és azért, hogy a mi rovásunkra megnőjjél és sokan tudomást szerezzenek róla, hogy lám, te kihívsz, én félek, te tudósan írsz, én tudatlanul hallgatok s végre emberemre akadtam, aki fecsegésemnek határt szab. Én azonban, hogy egyszerűen megvalljam, elsőbben azért nem akartam Méltóságodnak válaszolni, mert jó lélekkel nem hihettem el, hogy a levél tőled származik, s hogy «a kardot mézzel kented be», amint a közmondás tartja. Majd attól óvakodtam, hogy egyházam *(communionis meae)* püspökének vakmerőn ne válaszoljak s ne bíráljak valamit a bíráló levelén, főként, mivel egy s mást benne eretnekségnek ítéltem. Végül kerülni akartam, hogy joggal szememre vethesd: 'Hogyan? Láttad-e levelemet és azonosítottad-e ismert aláírásomat, hogy ily könnyen megsérted barátodat és más ember alattomosságát az én gyalázatomra fordítod?' Amint tehát már megírtam vagy küldd el kézaláírásoddal azt a levelet vagy szünj meg a kamrájában meghúzódó aggastyánt ingerelni. Ha pedig fitogtatni vagy gyakorolni kívánod tudományodat, keress ehhez tudós és nemes ifjakat, amilyenek hír szerint sokan vannak Rómában, s akik veled birokra menni tudnak is, mernek is és a Szentírásról szóló vita terhét egy püspökkel megoszthatják.

Egykor katona[75] voltam, ma veterán vagyok s úgy a te diadalodat, mint a másokét csak magasztalnom kell s elcsigázott testtel nem kezdhetem újra a mérkőzést ; ha sűrűn biztatsz az írásra, eszembe jut majd Hannibál története, akit ifjonti elbizottságában Quintus Maximus türelmével megtört. «Az idő mindent elsodor, szellemünket is. Ifjúkoromban — emlékezem — gyakran, egész hosszú napokon át daloltam. Most elfeledtem már e sok dalt. Moerist már hangja is elhagyja.» (Verg. Eccl. IX. 51—54). S hogy inkább a szent iratok nyelvén szóljak

Berzellai, Galaad fia, Dávid király ajándékait és az összes gyönyörűségeket serdülő fiára hagyta s ezzel megmutatta, hogy az aggkornak ilyesmit sem kívánnia nem szabad, sem ajándékként elfogadnia. (II. Kir. 19., 31—39.)

Ami pedig azt az esküdet illeti, hogy ellenem könyvet Rómába nem küldtél, nem is írtál ilyet, de ha írásaidban netalán olyasmi akadna, ami az én felfogásomtól eltér, akkor sem sértettél meg, hanem csak azt írtad, ami néked helyesnek tünt föl, minderről, kérlek, hallgass meg türelemmel. Nem írtál könyvet? S vajjon, hogy juthatott el hozzám mások útján az az írásod, amelyben engem megbírálsz? Miért forog [közkézen] Itáliában az, amit te nem írtál? Mi okon kívánod, hogy választ adjak arra, aminek megírását tagadod? Nem vagyok oly korlátolt, hogy sértettnek érezzem magam, ha fölfogásod az enyémtől eltér. De ha azt, amit én nyilvánosan mondtam, elitéled és írásaim indítóokait keresed, ha arra unszolsz, hogy kijavítsam, amit írtam és palinódiára szólítasz föl s szememet adod nékem vissza: mindez a barátságot sérti, mindezzel a hűség jogain esik erőszak. Hogy úgy ne tünjék föl, mintha gyermekesen perpatvarkodnánk, és hogy híveinknek és rágalmazóinknak vitára anyagot ne adjunk, mindezt megírom, mert tisztán és keresztényien kívánnálak szeretni s nem akarnék semmit szívemben visszatartani, ami ajkamat el nem hagyta. Nem felel meg nékem, hogy oly élet után, amely a gyermekévektől mai koromig remeteségben, szent testvérekkel együtt verejtékes munkában telt el, egyházam egy püspöke ellen írjak és épen ama püspök ellen, akit már szeretni kezdtem, mielőtt megismertem, aki elsőként hívott föl baráti szeretetre, akiről örömmel hittem azt, hogy a Szentírás magyarázatában nyomdokomba lép majd.[76] Tehát akár tagadd meg könyvedet, ha talán nem a tiéd és ne kérj folyvást választ arra, amit nem írtál, akár — ha a tiéd — őszintén valld meg, hogy — ha védel-

memre írok valamit — a te vétked legyen, aki kihívtál s nem az enyém, aki felelni kényszerültem.

Mindezenfölül hozzáteszed, hogy ha valami nékem szemet szúr írásaidban és kijavítani óhajtanám, te testvérileg fogod fogadni és nemcsak irántad való jóakaratomon fogsz örvendeni, hanem sürgetve kéred, hogy ezt megtegyem. Ismét azt mondom, amit érzek : kihívod az aggastyánt, ösztökéled azt, aki hallgat, látnivalóan fitogtatod tudományodat ! Nem volna koromhoz illő, ha rosszindulatúnak tartanának azzal szemben, akinek inkább kèdveznem kell. S ha ferde gondolkodású emberek még az Evangéliumokban s a prófétákban is találnak kivetni valót, csodálkozol-e, ha a te könyveidben s különösen az annyira homályos Szentírás-magyarázataidban egy s más olybá tünik, mintha az egyenes vonaltól eltérne ? S ezt nem úgy mondom, mintha műveidben máris kifogásolni valót találnék. Mert olvasásukra soha időt nem fordítottam és bővében sem vagyunk itt munkáidnak, kivévén «Önmagaddal való beszélgetéseid» könyveit és néhány zsoltár-magyarázatot ; ha ezek fölött vitatkozni akarnék, kimutathatnám, hogy bennük eltérsz — nem tőlem, aki semmi sem vagyok —, hanem a régi görögök magyarázataitól. Isten veled, kedves barátom, korra fiam, méltóságra atyám és szívleld meg azt a kérésemet, hogy mindazt, amit nékem írsz, elsősorban hozzám juttasd el.

15. (LXXI. levél.)

(403.)

TISZTELENDŐ URÁNAK ÉS HŐN ÓHAJTOTT SZENT TESTVÉRÉNEK JEROMOS PRESBITERNEK ÁGOSTON ÜDVÖZLETÉT KÜLDI AZ ÚRBAN.

Mióta írni kezdtem néked s várom válaszodat, sohasem kínálkozott kedvezőbb alkalom, mint most, amikor Istennek hű szolgája és papja, nekem igen kedves fiam, Cyprianus diakónus fogja levelemet hozzád elvinni. Oly biztos a reményem, hogy az ő útján leveledhez jutok, hogy ennél biztosabban effajta dolgokban semmit sem remélhetek. Mert említett fiúnkban meglesz a buzgalom, hogy válaszodat kérje, a kedvesség, hogy kiérdemelje, a gondosság, hogy megőrizze, a fürgeség, hogy elhozza és a hűség, hogy átadja leveledet. Csak segítsen meg téged az Úr és támogassa szívedet és vágyamat, hogy — ha ezt valamikép megérdemlem — testvéri szándékodat semmi erősebb akarat meg ne gátolja.

Minthogy már két levelet küldtem néked, utána azonban egyet sem kaptam, jónak láttam, hogy ezeket újra elküldjem, azt hivén, hogy nem jutottak el hozzád. Ha pedig eljutottak, és talán inkább a tieid nem tudtak engem elérni, már útrabocsájtott leveleidet még egyszer küldd el, ha megőrizted őket. Ha nincsenek meg, diktáld le őket újra, amikor erre a levelemre válaszolni méltóztatol, hogy végre olvashassam, amit oly régen várok már. Helyesnek láttam, hogy első levelemet is, amelyet még presbiter koromban akartam hozzádjuttatni, ezúttal elküldjem; ezt a levelet egy Profuturus nevű testvérünknek kellett volna elvinnie, aki később püspöktársam lett s ma már halott. De akkor nem vihette el, mert útikészülődése közben a püspökség terhe visszatartóztatta s kevéssel utóbb elhunyt. Most azért küldöm, hogy meg-

tudd, mily régen ég bennem a vágy a veled való beszélgetés után és mily nehezen tűröm, hogy tested érzékei oly távol vannak tőlem, holott az érzékek útján lelkem a lelkedhez férkőzhetnék, édes, az Úr tagjaiban tisztelendő testvérem.

Jelen levelemben hozzáteszem még, amit utóbb tudtunk meg, hogy t. i. Jóbot lefordítottad héberből. E próféta könyvének egy tőled származó fordítása a görög nyelvből a latinra már megvolt nékünk, de ebben csillagokkal jelölted meg, ami a héberben megvan s a görögben hiányzik, «obeliszkekkel» ellenben azt, ami a görögben megtalálható s a héberben nem. Oly csodálatos szorgalommal [vitted ezt végig], hogy némely helyen minden egyes szó mellett csillagot látunk annak jeléül, hogy e szavak megvannak a héberben, a görögben ellenben nincsenek meg. Utóbbi fordításodban, amely a héberből készült, nem találjuk ugyan meg ezt a szóhűséget s ez bizony gondolkodóba ejt. Vajjon miért jelöltettek meg az első fordításban oly gondosan csillagokkal a legkisebb szavacskák is, annak jeléül, hogy a görög kódexekben hiányoznak, holott a héberben megvannak és vajjon miért fordíttatott kisebb gond héberből készült fordításban arra, hogy ugyane szavacskák a maguk helyén megtalálhatók legyenek ? Példa okáért valamit ide akartam iktatni, de a héber fordítás kódexe ebben a pillanatban nincsen kezemnél. Minthogy azonban elméddel megelőzöl, úgy gondolom, teljesen megérted nemcsak azt, amit mondtam, hanem azt is, amit mondani akartam és okát adva, kifejted majd, ami foglalkoztat.

Magam kétségkívül jobban szeretném, ha inkább a görög kánoni szentírást fordítanád nékünk, amely Septuaginta néven ismeretes. Mert igen súlyos dolog volna, ha fordításodat sok templomban és sűrűn kezdenék olvasni s a görög templomoktól a latin templomok eltérnének, főként, minthogy görög könyv segítségével egykönnyen

meggyőzhetni az ellentmondót s a görög nyelv pedig általánosan ismeretes. Ha azonban valaki a héber fordítás egy szokatlan részletén megütközik és hamisításra gyanakszik, a héber könyv tanubizonyságához, amelyből egyedül lehetne a fordítást megvédeni, alig, vagy sohasem fognak eljutni. Ha pedig el is jutnának, ki tűrné el annyi latin és görög tekintély elitélését ? Ehhez jő még, hogy a tanácsul hívott zsidók is mást válaszolhatnak s így terád volna egyedül szükség, hogy őket meggyőzd, de csodálkoznék, ha e vitához döntőbírót tudnál találni !

Mert például egy püspöktársunk, aki a fennhatósága alá tartozó templomban bevezette fordításodnak olvasását, olyan részletre bukkant Jónás prófétában, amit te egészen másként közölsz, semmint az mindenkinek gondolatában és emlékezetében megrögződött és annyi nemzedéken keresztül felolvastatott. Oly nagy volt a nép felzúdulása, — különösen, mivel a görögök hamisítást gyanítottak s e rágalmat szították, — hogy a püspök — Oea városáról van szó — kénytelen volt a zsidók tanubizonyságát kikérni. Tudatlanságból-e vagy rosszindulatból, a zsidók azt válaszolták, hogy a héber kódexekben ugyanaz áll, amit a görög és a latin fordítások mondanak. És tovább ? A püspök kénytelen volt az állítólagos hibát kijavítani, minthogy e nagy válság után nem akart hívők nélkül maradni. Ebből számunkra is az a tanulság, hogy néha egy s másban te is tévedhetsz. S gondold meg, mit jelent ez ama könyvek tekintetében, amelyeket nem lehet a használatosabb nyelvek tanuságával kijavítani.

Épen ezért nem kis hálával tartozunk néked munkádért, amellyel az Evangéliumot görögből lefordítottad, mert szinte az egész műben semmi hibára nem akadtunk, amikor fordításoddal a görög Szentírást összehasonlítottuk. Ha valaki ellenkezve itt előnyben részesíti a régi tévedéseket, a kódexek segítségével és összehasonlításával könnyen kioktatható vagy megcáfolható. Ha pedig

némely ritka részlet okkal kifogásolható, lehet-e valaki oly kérlelhetetlen, hogy egykönnyen el ne nézze ezt oly hasznos munkának, amelyet kellőkép dicsérni nem lehet ? Óhajtanám, hogy megmagyarázd : hol látod a nyitját annak, hogy sok helyen más szöveget ad a héber kódexek tekintélye, mást a görögöké, amelyet Septuagintának hívnak s bizony, ez utóbbinak nem csekély a súlya, hiszen ebben az alakjában lett érdemessé rá, hogy elterjedjen s nemcsak a dolog maga mutatja, hanem, úgy emlékszem, te is azt tanítod, hogy ezzel éltek az apostolok. Nagyon hasznos tettet vinnél végbe, ha a görög szentírást, hetven írástudó művét, latin igazságra ültetnéd át, mert latin szövege a különböző kódexekben oly eltérő, hogy szinte tűrhetetlen és a göröggel való egyezés tekintetében annyira gyanús, hogy belőle csak kétkedve idézhetünk vagy bizonyíthatunk. Rövidnek gondoltam ezt a levelemet, de valamikép oly kedves lett tovább s tovább folytatnom, mintha veled beszélgetnék. De az Urra könyörgök hozzád, ne restelj mindenre felelni és hitesd el velem, amennyire tudod, jelenlétedet.

16. (LXXIII. levél.)

(404.)

TISZTELT URÁNAK, SZERETETT TESTVÉRÉNEK ÉS PAPTÁRSÁNAK, JEROMOSNAK ÁGOSTON AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Úgy gondolom, hogy még e levelem megérkezte előtt kezedhez jutott az a másik, amelyet Isten szolgája, a mi fiúnk, Cyprianus diakónus által küldtem néked. Abból kétségkívül megbizonyosodtál felőle, hogy az a levél, amelynek példányai — azt írod — oda eljutottak, tőlem való. Látom is már magam, amint válaszod Entelles éles és hatalmas ökölszíjja módjára dögönyöz és forgat,

mint vakmerő Darest.[77] Ennek ellenére most mégis felelek arra a leveledre, amelyet szent fiúnk, Asterius útján küldeni méltóztattál, s amelyben irányomban sok jóindulatú szeretetnek, de bizonyos sértődésnek is adtad tanujelét. Olvasás közben, hol meghatódtam, hol meg nyomban utána ütés sujtott le rám s azon csodálkoztam legjobban, hogy egyfelől azt mondod: leveleim másolatainak nem akartál vakmerőn hitelt adni, nehogy válaszod által megsértve méltán követeljem tőled, hogy előbb győződj meg róla, vajjon tőlem származik-e a szöveg s csak azután válaszolj; másfelől azonban azt parancsolod, hogy nyiltan írjam meg, ha enyém a levél vagy küldjek hívebb másolatot, hogy minden neheztelés nélkül a Szentírás megvitatásával foglalkozhassunk. De miként foglalkozhatunk minden neheztelés nélkül e kérdések megvitatásával, ha arra készülsz, hogy engem megsérts? Vagy ha nem készülsz rá, mikép lehetnék én mégis megsértve és követelhetném tőled, hogy előbb meg kell győződnöd róla, vajjon enyém-e a szöveg s csak aztán válaszolj, vagyis: sértegess? Mert, ha válaszodban nem kívántál volna sérteni, én nem léphetnék föl ama jogos követeléssel. S mivel úgy válaszolsz majd, hogy megsérts, hol marad helyünk arra, hogy minden neheztelés nélkül foglalkozzunk a Szentírás megvitatásával? Tőlem ugyan távol legyen, hogy megsértődjem, ha alapos érvvel beigazolni tudnád s akarnád, hogy az apostol levelének ama helyét vagy a Szentírásnak más részletét jobban megértetted, mint én. Sőt távol legyen, hogy nyereségemként köszönettel ne ismerjem el, ha a te tanításodból okultam s a te bírálatodtól megjavultam.

De, legkedvesebb testvérem, ha te nem éreznéd magad levelem által megsértve, nem is gondolnál rá, hogy válaszommal megsérthetnél engem. Mert semmiképen sem tehetem föl rólad, hogy magadat sértve nem érezvén mégis úgy válaszolj, hogy leveleddel sértést okozz.

De, ha föltetted rólam, hogy ilyen válaszod nélkül is szertelen korlátoltságból megsértődhetem, azzal, hogy így gondolkoztál felőlem, különösen megsértettél. Engem, akit soha ilyennek meg nem ismertél, vakmerőn semmiképp sem tarthatsz ilyennek, holott levelem másolatának sem akartál vakmerőn hitelt adni, pedig még stilusomat is ismerted. Mert, ha helyesen úgy láttad, hogy méltán kérhetném ki magamnak, ha vakmerőn hitelt adnál oly leveleimnek, amelyek nem az enyéimek, mennyivel alaposabb okon kérném ki azt, hogy vakmerőn olyannak tartson valaki, aki ilyennek meg nem ismert ? Semmiképp sem ragadtathatod el tehát magadat oly ítéletre, hogy én szertelen balgaságomban még olyan válaszodon is megsértődhetnék, amelyben semmi sértőt sem írtál.

[Jeromos tehát nyilván sérteni akarta Ágostont s ezt nem akarhatta ok nélkül, tehát Á.-nak valamiképen hibáznia kellett. Ezért Á. bocsánatot kér. J. korholása nem üthet sebet Á.-on, csak üdvös hatással lehet. Hasztalan hasonlítja J. önmagát «fáradt ökörhöz», ez csak korára vonatkozhatik, szelleme friss és ép. Á. Jeromosnak igazat ad : bárha együtt élhetnének, vagy legalább közel egymáshoz. Csak a távolság okozhatta, hogy a kifogásolt levél másolata hamarabb jutott el J.-hoz, mint az eredetije. Hogy a szellemi kapcsolatot megszilárdítsa, egyik tanítványát küldi el J.-hoz : olyasmit tanulhat tőle, amitől Á.-t egyházi gondok tartóztatják : a Szentírás alapos ismeretét. Majd rátér Rufinus támadására :]

Nem tudjuk, miféle nevedet gyalázó könyvek jutottak el Afrikába, de megkaptuk e gyalázkodásokra adott válaszodat, amelyet megküldeni méltóztattál. E választ elolvasva, megvallom, nagyon sajnáltam, hogy ily meghitt és kedves barátok között, akiknek baráti kapcsolata minden egyházban általánosan ismeretes, ily mélységes egyenetlenség keletkezhetett. Leveledből eléggé kiviláglik, hogy magadat mennyire mérsékelted, s mennyire tompítottad méltatlankodásod élét, nehogy rágalmat rágalommal viszonozzál. De, ha már a te leveled olva-

sása alatt fájdalom ernyesztett el és félelem szállt meg, milyen hatással volna rám az a könyv, amelyet ellened írt, ha kezembe találna kerülni! ? «Jaj a világnak a botránkoztatások miatt!» (Máté 18, 7.) Ime megtörténik, íme egészen beteljesedik, amit az Igazság mond: «Minthogy a gonoszság bőségben lesz, sokaknak szeretete el fog dermedni». (Máté 24, 12.) Lesz-e még szív, amely bátorságosan mer majd megnyilni más előtt? Kinek érzelmeiben érzi majd magát biztosan a baráti szeretet? Ki lesz az a barát, akitől nem tartanak majd úgy, mint a jövőbeli ellenségtől, ha Jeromos és Rufinus közt megeshetett, amit most gyászolunk? Ó, nyomorult és siralmas állapot ez! Mily kevés bizalommal lehetünk mai barátaink szándékai iránt, holott semmit sem tudunk előre arról, hogy milyenekké válnak! De miért panaszlom ezt másnak és másról, amikor még önmagáról sem tudja az ember, minő lesz a jövőben. Hiszen alig ismerheti magát ma úgy, ahogy önmaga előtt is titok, hogy milyenné válik később.

[E problémák kapcsán egy angelológiai kérdés is felmerül: ha az angyalok ismerik jövő-magukat, miként lehetett a sátán, aki már bukása előtt, tehát angyalkorában ismerte jövőjét, egykoron — jó? E kitérés után Á. ismét Jeromos és Rufinus elmérgesedett vitáján sajnálkozik. Ez az egyenetlenség néki, Á.-nak, mélységes fájdalom; kérve szeretné kérni az ellenségeskedőket, állítsák helyre a régi barátságot! Majd mégegyszer visszatér Á. a közte és J. közt felmerült nézeteltérésre, amelyet meleg érzelmekkel és — ha öntudatlanul hibát követett volna el — bocsánatkéréssel kívánna elsimítani. Levelét így fejezi be:]

Azt tartom, hogy egyáltalán nem haragíthattalak volna meg, ha olyant nem mondtam volna, amit mondanom nem kellett vagy ha úgy nem mondtam volna, amint nem kellett; de hiszen nem csodálom, hogy kevésbbé ismerjük egymást, mint ahogy legközelebbi hozzánktartozóink és barátaink ismernek. Ezek szere-

tetének, megvallom, könnyűszerrel egészen odaadom magamat s minden nyugtalanság nélkül elpihenek benne. Hiszen Istent érzem köztük, akinek bátorságosan adom oda magam, s akiben bátorságosan pihenek el. S ebben a biztosságban az emberi gyarlóságnak ama bizonytalan *holnapjától* sem tartok, amelyről följebb sóhajtoztam. Mert, amikor azt érzem, hogy egy emberben a keresztényi szeretet tüze ég s e szeretet erején hű barátommá vált, mindazt, amit csak szándékaimból és gondolataimból reábízok, nem az emberre bízom, hanem Őreá, akiben ez az ember él, s aki őt olyannak teremtette, aminő; mert «Isten a szeretet, és aki a szeretetben él, Istenben él.» (I. Ján. 4, 16.) Ha elhagyja Istent, annyi fájdalmat kell okoznia, mint amennyi örömet szerzett volna, ha megmaradt volna nála. De a testi-lelki barátból lett ellenség keressen inkább olyasmit, amit agyafúrtan kieszelhet, semmint hogy valamit találjon, amit haragjában elárulhat. Ezt pedig bárki könnyen elérheti, ha nem rejtegeti, amit elkövetett, hanem elkerüli, amit rejtegetnie kellene. Isten könyörületessége a jóknak és kegyeseknek megadja azt, hogy szabadon és biztosan érintkezzenek ellenségeik körében, bárki is lett azzá, mert mások rájuk bizott vétkeit el nem árulják, olyat pedig el nem követtek, aminek elárulásától nekik kellene tartaniok. Ha pedig egy gonoszszájú valamit kieszel rólunk vagy egyáltalán el nem hiszik vagy tiszta lévén lelkiismeretünk, csak a szóbeszéd bánthat. Ha ellenben valami rosszat követünk el, az ellenség bennünk él, még ha valamelyik bizalmasunk fecsegése vagy bosszúja el sem terjeszti. Van-e belátó ember, aki ne tapasztalná, hogy te is mily türelemmel viseled egykori benső barátodnak és bizalmasodnak hihetetlen támadásait mostanában; lelkiismereted vigasztal és akárhogyan és akármit hánytorgasson is föl, ha egyesek netalán el is hiszik, «balkezed fegyvereire» bízod, amelyekkel ép úgy hadakozhatunk, mint a «jobb-

kéz fegyvereivel» (2 Kor 6, 7.). De én jobban szerettem volna, ha ő valamivel enyhébb lett volna, mint azt, hogy te ily alaposan fölfegyverkeztél. Nagy és szomorú csoda, hogy ilyen barátságokból ilyen háborúság válik. Szép dolog lenne és sokkal nagyobb, ha ebből a háborúságból az egykori egyetértésre visszatérnétek.

17. (LXXXII. levél.)

(405.)

SZERETETT URÁNAK ÉS KRISZTUS TESTÉBEN TISZTELENDŐ ÉS SZENT TESTVÉRÉNEK S PAPTÁRSÁNAK, JEROMOSNAK ÁGOSTON AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Már jóideje, kimerítő levelet küldtem kedvességednek, válaszul arra a leveledre, amelyet — mint emlékszel — szent fiad, Asterius útján, aki már nemcsak testvérem, hanem paptársam is, hozzám küldtél volt. Hogy kezedhez jutott-e, mindeddig nem tudom; bár abban a leveledben, amelyet hű testvérünk, Firmus útján juttattál el hozzám, azt írod, hogyha azt, aki téged karddal támadott meg, te írótollal verted vissza, emberséges és igazságos érzésemtől elvárod, hogy a vádlót ítéljem el s ne azt, aki néki megfelelt. Ez az egyetlen csekély jel az, amelyből következtethetem, hogy említett levelemet elolvastad. Sajnálkozásomnak adtam benne kifejezést, hogy köztetek ily súlyos egyenetlenség merülhetett fel, holott barátságotok korábban oly erős volt, hogy bárhová jutott el híre, a testvéri szeretet örömét lelte benne. Nem szemrehányás ez ellened, nem merném állítani, hogy ebben az esetben bármiféle hibádra jöttem volna rá, hanem panasz az emberi nyomorúság ellen, amely képtelen a barátságot, bármily meleg legyen is, kölcsönös és állandó szeretetben változatlanul megtartani. De jobban szeretném, ha leveledből megtudhatnám,

vajjon megbocsájtottál-e nékem, ahogy kértem tőled; azt óhajtanám, ha ezt világosabban adnád értésemre, noha levelednek barátságosabb arca mintha azt jelezné, hogy bocsánatodat elnyertem, ha ugyan valóban utolsó levelem elolvasása után írtál, ami a tiedből legkevésbbé sem tűnik ki.

Azt kéred, sőt inkább a szeretet bizalmával parancsolod, hogy a Szentírás porondján úgy «mérkőzzünk», hogy egymásnak fájdalmat ne okozzunk. Ami engem illet, jobban szeretném, ha «a játékos mérkőzésnél» komolyabban foglalkoznánk ezekkel a kérdésekkel. Ha ezt a szót a feladat könnyű volta miatt alkalmaztad, én, megvallom, valami nagyobbat várok jóságodtól s erődtől, tudós bölcseségedtől, ráérő, sokéves, tanulmányokban gyarapodott és tehetséggel páros szorgalmadtól; azt várom tehát, amire a Szentlélek nemcsak képessé tett, hanem amit egyenesen megparancsol, hogy a nagy és fáradságos kérdésekben nemcsak úgy légy segítségemre, mintha a Szentírás porondján «játékos mérkőzést» űznénk, hanem úgy, mint aki a hegyek közt lihegve küzködőt támogatja. Ha azonban azért használtad a «játékos mérkőzés» kifejezést, mert barátok közt a vitának derűsnek kell lennie, akár egyszerű és világos az, amiről szó van, akár kényes és nehéz, taníts meg rá, kérlek, miként érhetjük el ezt. Mert, ha olyasmin ütközünk meg, amit nem helyeselünk, mert nem figyeltünk rá kellő gondossággal vagy nehezebben értettük meg s ha ezért ellentétes felfogásunkat némi határozottsággal és szabadsággal mondjuk meg, a «gyermekes hányavetiség» gyanújába kerülünk, mintha «nagynevű emberek ellen való vádaskodással keresnők hírnevünket». Ha azonban a cáfolat szükségéből eredő egy-egy keményebb kifejezést, hogy elviselhetőbb legyen, enyhébb szavak köntösébe öltöztetjük, az a szemrehányás ér, hogy «mézzel kenjük be kardunk pengéjét». Talán csak egy mód marad, amellyel mindkét hibát vagy a hiba

gyanúját elkerülhetnők, ha t. i. tudósabb baráttal úgy vitatkoznánk, hogy amit csak mond, szükségkép elfogadnók s még okulás kedvéért sem mernénk valamikép ellenszegülni.

Igy persze, a megbántás minden veszélye nélkül «játékos mérkőzést űzhetnénk a porondon», de csoda volna, ha gúny tárgya nem lennénk. Mert szeretetednek megvallom, én csupán azt tanultam meg, hogy a ma már úgynevezett kánoni könyveket olvasom oly félelemmel és tisztelettel, amely szilárdan hisz benne, hogy íróik semmikép sem tévedhettek. Ha ezekben a könyvekben fennakadok olyasmin, ami az igazsággal ellentétesnek tűnik fel, habozás nélkül arra gondolok, hogy akár a kódex hibás, akár pedig a fordító értette félre a helyet vagy én nem voltam képes megérteni. Minden más író munkáját úgy olvasom — bármily szentek s tudósak legyenek is — hogy állításaikat nem azért fogadom el igazaknak, mert tőlük származnak, hanem azért, mert akár a kánoni szerzőkkel, akár pedig jogos és valószínű érvekkel engem képesek voltak igazukról meggyőzni. S nem hiszem, kedves testvérem, hogy te másként vélekedel. Semmikép sem hiszem, hogy azt kívánd: forgassák könyveidet úgy, mint a prófétákét és apostolok írásait, — hogy ezek mentek a tévedésektől, bűn lenne benne kétkedni. Távol van ez a te kegyes alázatosságodtól s önmagad őszinte megitélésétől, holott, ha alázatos nem volnál, nem mondanád: «Bárha érdemesek volnánk ölelésedre és egymással beszélgetve akár taníthatnánk, akár tanulhatnánk valamit».

[Következik Gal. 2., 11. részletes taglalása. A levél befejező része a következő:]

Légy oly jó, kérlek, vizsgáld csak meg kissé önmagadat, velem szemben való magatartásodat s emlékezz vissza, vagy — ha van belőle másolatod, olvasd el ama rövidke

leveled szövegét, amelyet Cyprianus paptársam útján küldtél. Mily őszinte, mily testvéries, mily szeretetteljes érzéssel fűzted hozzá, miután előbb szememre hánytad, hogy egy s másban ellened cselekedtem:

«Mindez a barátságot sérti, mindezzel a hűség jogain esik erőszak. Ne tünjék úgy fel, mintha gyerekesen perpatvarkodnánk és ne adjunk híveinknek és rágalmazóinknak vitára anyagot».

Érzem, hogy e szavak nemcsak szívedből fakadtak, hanem jólélekkel kívánsz nékem segítségemre lenni. Ezek után hozzáteszed, ami önként értetődnék, ha nem is tennéd hozzá:

«Mindezt azért írom meg, mert tisztán és kereszténylen kívánnálak szeretni s nem akarnék semmit szívemben visszatartani, ami nem hagyta el ajkamat».

Ó, szent férfi és — Isten látja lelkemet — őszinte lélekkel kedvelt barátom! Ugyanazt az érzelmet, amelyről leveledben írtál s amelyet — nem kételkedem benne — velem szemben tanusítottál is, ugyanezt tanusította, gondolom, Pál apostol is leveleiben nem egyetlen emberrel szemben, hanem a zsidókkal, görögökkel és minden népből eredő fiaival szemben, akiket az Evangéliumban nemzett s akikkel vajudott, hogy megszülje őket, ezt tanusította utódaikkal: sok ezer keresztény hívővel szemben, akiknek kedvéért azt a levelet meg kellett őrizni: hogy t. i. nem tartott vissza szívében semmit, ami ajkát el nem hagyta.

Kétségkívül téged is, mint ahogy engem, nem a hazug ravaszság, hanem részvétteli érzés vezérelt, amikor ugyanúgy nem akartál meghagyni bűnömben, amelybe — így gondoltad — beléestem, mint ahogy önmagad sem hagynád, ha bűnbeestél volna. Irántam való jóindulatodért hálás szívvel mondok köszönetet, de egyben arra is kérlek, hogy ne neheztelj rám se, ha írásaidban egy s máson megütközve, bírálatomat értésedre adtam. Azt kívánom,

hogy mindenki megtegye velem szemben azt, amit én magam veled megtettem : ha írásaimban bármit is helytelenítenek, ne zárják el képmutatón szívükben s ne hallgassák el előttem, amit mások előtt kifogásolnak. Mindez ugyanis sérelmesebb a barátságra nézve s a hűség jogain nagyobb rést ver. Nem tudom, keresztény barátságoknak lehet-e hívni az olyanokat, amelyekben jobban jut érvényre az a világi mondás : «A kedveskedés barátokat, az igazság ellenségeket teremt» (Terent. Andr. 68.), semmint az az *egyházi* példabeszéd : «A barátejtette sebek hűségesebbek, mint az ellenség csókjai». (Példabesz. 27,6.)

Ezért tehát tőlünk telhető nyomatékkal barátainkat, akik őszinte hívei munkánknak, oktassuk ki erre : lehetséges, hogy barátok közt egyik a másikának ellentmondjon valamiben s ezért szeretetük ne csökkenjen s az igazság, amely a barátságnak kijár, gyűlöletet ne szüljön, akár az ellentmondónak van igaza, akár másegyebet mond, de őszinte szándékkal s nem tart meg lelkében semmit, ami ajkát el nem hagyja. Higyjék tehát el testvéreink, a te környezeted, akik a te tanuságod szerint «Krisztus edényei», hogy akaratom ellenére történt s szívemben nagy a fájdalom, amiért levelem előbb került a tömeg kezébe, semmint eljuthatott a tiedbe, akihez intéztem. Hogy mi módon esett az meg, hosszú volna elmondani s ha nem tévedek, felesleges is, amikor elég, ha elhiszik nékem, hogy nem azzal a szándékkal történt, amelyet feltételeztek s hogy egyáltalában nem történt az én akaratommal vagy utasításomra, vagy hozzájárulásommal vagy akár csak gondolatom szerint ! Ha nem hiszik el nekem, amit itt Isten tanusága szerint mondok, nincs tovább mit tennem. Távol legyen tőlem a gondolat is, hogy ők rosszakarattal sugalmazzák ezt Szentségednek, avégből, hogy köztünk ellenségeskedést szítsanak, amit Urunk Istenünk könyörületessége hárítson el ; de azt kell gondolnom, hogy minden ártó szándék nélkül

könnyen emberi bűnökre gyanakszanak az emberben. Ezt kell felőlük méltókép hinnem, ha Krisztusnak edényei, amelyeket Isten nem «gyalázatra», hanem «tisztességre» alkotott s helyezett el «a nagy Házban, mint jó cselekedetre alkalmasakat». (II. Tim. 2, 20—21.) Ha azonban ez állításom tudomásukra jut s utána is úgy cselekszenek, mint korábban, magad is látni fogod, mennyire helytelenül cselekszenek.

Azt pedig, hogy nem küldtem ellened írt könyvet Rómába, azért írtam, mert a «könyv» szót nem alkalmazhattam egy levelemre s azt hittem, hogy valami egész másról hallottál; de ezt a levelet sem küldtem Rómába, hanem hozzád s nem képzeltem, hogy ellened irányulhat olyasmi, amit egyedül azzal a szándékkal írtam, hogy akár őszinte barátsággal intselek, akár pedig egyikünk a másikától okuljon. Nem szólva most környezetedről, téged magadat kérlek, arra a kegyelemre, amely megváltott bennünket: ne gondold, hogy alattomos hizelgés mondatta velem, ami jót rólad levelemben írtam s ami Isten jóságának adománya benned; ha pedig vétettem valamiben ellened, bocsásd meg nékem. Amit valamelyik poétának sorsáról említettem, —talán inkább tapintatlan volt ez tőlem, semmint tudós dolog, — ne vedd jobban magadra, mint sem magam értettem; hiszen folytatólag hozzáfűztem, hogy nem azért írtam ezt, hogy lelki látásodat visszanyerd — «Isten mentsen, írtam, hogy elveszítetted volna» — hanem, hogy látásodat épségben és ébren tartsd meg s rá gondot viselj. Csupán azért céloztam a palinódiára, mert e példát követnünk kell, ha olyasvalamit írtunk, amit egy későbbi írásunkkal kénytelenek vagyunk megcáfolni s korántsem Sztezikhorus vaksága miatt, mert szívbeli vakságot nem tulajdonítottam néked s nem is féltettelek ettől. S ismét csak arra kérlek, bátran javíts ki engem, ahol nálam ennek szükségét látod. Bárha a tisztségek elnevezése szerint, amelyet az Egyház szo-

kása már elfogadott, a püspökség nagyobb rang a presbiterségnél, sok mindenben Ágoston kisebb Jeromosnál, noha olyan intelmet sem szabad kerülnünk vagy meg vetnünk, amely bármelyik kisebb embertől származik.

Fordításod célját illetően már meggyőztél engem, tudniillik azért láttad hasznosnak, hogy a Szentírást héberből ültesd át, hogy mindaz, amit a zsidók mellőztek vagy elferdítettek, napvilágra hozzad. De, kérlek, méltóztassál megvilágítani, kik voltak ezek a zsidók? Vajjon olyanok-e, akik az Úr eljötte előtt fordítottak, s ha igen, ki volt vagy kik voltak, vagy pedig az Úr eljötte után fordították-e a Szentírást, mert ebben az esetben azt lehetne hinni, hogy azért hagytak ki vagy ferdítettek el valamit a görög kódexekben, nehogy e tanubizonyságokkal a keresztény hit igazságáról meggyőzni lehessen őket. De, hogy a korábbiakat milyen szándék vezette volna e tettükben, nem tudom kitalálni. Aztán kérlek, küldd el nékünk a Septuagintából készült fordításodat, amelynek kiadásáról nem tudtam s «a fordítás legjobb módszeréről» írt könyvedet,[78] amelyet megemlítettél, ugyancsak olvasni szeretném. Tudni óhajtanám azt is, mikép egyeztetheti össze a fordító saját nyelvismereteit azok próbálkozásával, akik a Szentírást magyarázzák, hiszen ezeknek, még ha az egy igaz hiten vannak is, sok homályos helyen szükségkép különböző értelmezésre kell eljutniok, minthogy egy s ugyanaz a Bibliamagyarázó, ugyanama hit alapján ugyanazt a helyet másként s másként magyarázhatja, mert a hely homályossága ezt megengedi.

Azért szeretném a Septuagintából készült fordításodat, hogy a latin fordítók nagy tudatlanságától végre megszabadulhassunk, hiszen ezek képességükre való tekintet nélkül mertek munkájukba belevágni. De végre valahára, ha lehet, értsék meg azok is, akik azt hiszik, hogy hasznos munkáidra féltékeny vagyok, hogy azért

nem akartam héberből készült fordításodat a templomokban olvastatni, nehogy valami újat állítván a Septuaginta tekintélyével szemben, Krisztus népeit nagy botránkozással zavarjuk meg, mert fülük és szívük megszokta a régi fordítás hallgatását s az apostolok is javallották azt.

Elég már a válasz, sőt talán már sok is, arra a három leveledre, amelyek közül kettőt Cyprianus útján, egyet Firmus útján kaptam. Válaszolj s közöld, amit a magam vagy mások okulására szükségesnek tartasz. A leggondosabban fogok rá ügyelni, hogy — amennyire Isten megsegít — hozzád intézett leveleim hamarabb jussanak el hozzád, mint bárki máshoz, aki szerte elterjesztheté őket. Megvallom, magam sem szeretném, ha a hozzám intézett leveleiddel az történnék, amit te joggal kérsz ki magadnak. De egymásközt ne csupán szeretet, hanem a barátság szabadsága is érvényesüljön, nehogy egymás előtt elhallgassuk, ami bennünket a másik levelében kelletlenül érintett, de ebben a testvéri szeretetnek az az indulata vezessen, amely Isten szemében kedves. De ha azt gondolod, hogy ez kettőnk között nem lehet anélkül, hogy barátságunk veszedelmes sérelmet ne szenvedjen, inkább ne legyen. Mert kétségkívül nagyobb az a szeretet, amelyben veled élni *kívánnék*, de jobb a kisebb szeretet, mint semminő.

18. (CLXXII. levél.)

(416 után.)

IGAZÁN SZENT URAMNAK ÉS MINDEN SZERETETEMMEL TISZTELENDŐ PÁPÁNAK, ÁGOSTONNAK JEROMOS KRISZTUSBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Orosius presbitert, e tiszteletreméltó férfiút, testvéremet, Méltóságodnak fiát úgy saját érdemei okáért, mint a te ajánlatod alapján fogadtam. De súlyos időket élünk,

amikor jobb nékem, ha hallgatok, mintha beszélek olyannyira, hogy tanulmányaink félbeszakadtak és — Appius szerint — a kutyák ékesszólását gyakoroljuk.[79] Ennélfogva két könyvedre, amelyeket nevemnek ajánlottál, s amelyek igen tudósak és az ékes beszéd minden fényével ragyogók eddig felelni nem tudtam, nem azért, mintha bennük valami kifogásolhatót találnék, hanem, mert a szent apostol szerint «ki-ki a maga értelme felől legyen meggyőződve, az egyik így, a másik úgy». (Rom. 14, 5 és I. Kor. 7, 7.) Kétségtelen, hogy amit csak el lehetett mondani, s amit ily fenkölt szellem a Szentírás kútjából csak kimerhetett, te elmondtad és megmagyaráztad. De kérem Tisztelendőségedet, tűrd el egy kevéssé, hogy szellemedet dicsérjem, hiszen okulás kedvéért értekezünk egymással. Egyébiránt irigyeink és különösen az eretnekek, ha azt látják, hogy fölfogásunk eltér egymástól, azzal fognak rágalmazni, hogy ez haragból ered. Én azonban eltökéltem, hogy szeretni foglak téged, támogatlak, tisztellek, csodállak, és amit mondasz, megvédem, mint a magamét. Persze, a minap kiadott dialógusomban[80] is méltóképen megemlékeztem szentségedről. Legyünk rajta, hogy eltűnjék az Egyházból ez a vészthozó eretnekség, amely szinleg mindig bűnbánatot mutat, hogy tanításának, szabadsága megmaradjon az egyházakban, s nehogy száműzzék és elpusztuljon, ha netán nyiltan mutatkozik meg a napvilágon.

Szent és tisztelendő leányaid, Eustochium és Paula származásukhoz és buzdításodhoz méltón haladnak és különösen üdvözlik szentségedet, úgyszintén testvéreink egész csoportja, akik velünk együtt megváltó Urunknak szolgálni törekszenek. Firmust, a szent papot az elmult esztendőben az enyéim ügyeiben Ravennába s onnan Afrikába és Sziciliába irányítottuk s azt hisszük, hogy már Afrikában tartózkodik. Kérlek, hogy nevemben üdvözöld a hozzád csatlakozott szentéletű férfiakat.

Egy levelemet is elküldtem Firmus presbiter címére, ha hozzád jut, ne terheltessél őhozzá eljuttatni. Az Úr Krisztus őrizzen meg téged sértetlenül s úgy, hogy rám is gondoljál, valóban szent és boldog pápa.

Ebben a tartományban nagy hiányát érezzük a latinul tudó másolóknak s ezért tanácsaidnak nem tudunk megfelelni, különösen a Septuaginta kiadása tekintetében, amelyet csillagokkal és «lándzsákkal» különböztettünk meg; merț korábbi munkánk nagyrészét valakinek fondorlata következtében elvesztettük.

19. (CXCV. levél.)

(418.)

ÁGOSTONNAK, A SZENT ÉS BOLDOG PÁPÁNAK JEROMOS.

Minden időben illő tisztelettel öveztük szentségedet s benned azt az embert szerettük, akiben megváltó Urunk lakást készített magának. Most azonban, ha lehet, még megtetézzük szeretetünket és egészen megteljesítjük annyira, hogy nevednek említése nélkül egyetlen órát sem mulasztunk el. A viharzó széllel szemben te a hit hevében állhatatos maradtál s szivesebben szabadultál meg — amennyiben rajtad mult — egymagad Szodomából, semhogy együtt maradj azokkal, akiknek el kellett veszniök. Bölcseséged jól tudja, miről beszélek. Csak tovább! Az egész világ ünnepli bátorságodat. A katholikusok úgy ünnepelnek és ismernek el, mint a régi hit újraalapítóját, s ami a dicsőségnek biztosabb jele, az összes eretnekek gyűlölnek s engem is ugyanoly haraggal üldöznek. Mivel kardjukkal nem árthatnak, kívánságukkal akarnak bennünket elpusztítani. Úgy védjen meg az Úr Krisztus kegyelme, hogy ép maradj és rám gondolj, tisztelendő uram, szentséges pápa.

V. Szent Ágoston, a püspök.

20. Dinom-dánom a templomban. (XXIX. levél.)

(395.)

HIPPÓ REGIUS PAPJÁNAK LEVELE ALYPIUSHOZ, THAGASTE PÜSPÖKÉHEZ, LEONTIUSNAK, HIPPÓ EGYKORI PÜSPÖKÉNEK ÜNNEPNAPJÁRA VONATKOZÓAN.

NEM AKAROM elmulasztani, hogy szeretetednek el ne mondjam, ami történt, hogy az elnyert jótéteményért velem együtt hálát adj, aki velem együtt fohászkodtál azért, hogy elnyerjük. Mikor elutazásod után jelentették nékem, hogy az emberek zúgolódnak és azt hajtják, hogy nem tűrhetik el ünnepségük betiltását, amelyet hasztalan hívnak «vigasságnak», mert ezzel igazi nevét, az «iszákoskodást» nem leplezhetik — amint ezt már a te ittléted alatt is hírül hozták — a Mindenható Isten titkos rendelkezése folytán kitünően találkozott, hogy következő szerdán folytatólag az az evangéliumi fejezet tárgyaltatott: Ne adjatok semmi szentet a kutyáknak és ne vessétek gyöngyeiteket a disznók elé. (Má. 7, 6.) Úgy beszéltem tehát a kutyákról és a disznókról, hogy mind azok, akik megátalkodott csaholással agyarkodnak Isten parancsai ellen, mind pedig azok, akik a testi gyönyörűségek szennyének adták oda magukat, pironkodni voltak kénytelenek, s úgy fejeztem be, hogy lássák, mily vétek, ha vallás örvén a templom falai közt olyat művelnek, amit, ha házaikban cselekednék meg, el kellene őket tiltani a szentségtől és az Egyház gyöngyeitől.

Bárha fejtegetésemet jól fogadták, mégsem értem be ennyi fáradsággal, mivel csak kevesen gyűltek volt egybe. De beszédem, amelyet a jelenvoltak képességük és indulatuk szerint szerte elmondtak, sok ellentmondásra talált. Mikor aztán nagybőjt első napja fölvirradt és a szentbeszéd órájában sűrű tömeg gyűlt össze, az Evangéliumnak az a részlete került fölolvasásra, amelyben az Úr — kiűzvén az állatkereskedőket a templomból és fölborítván a pénzváltók asztalait — azt mondja, hogy Atyjának házából imádság háza helyett latroknak barlangja lett. (Má. 21, 129.) Miután hallgatóimat az iszákosság kérdésével figyelmessé tettem, magam olvastam föl ezt a fejezetet és hozzáfűztem fejtegetésemet, amelyben rámutattam, mennyivel fölindultabban és szenvedélyesebben űzte volna ki az Úr a templomból az ittasan lakmározókat, — akik mindenütt egyképp gyalázatosak, — ha így tiltotta ki onnan a megengedett kereskedést, hiszen olyasmit árultak ott, ami az akkori időben el nem tiltott áldozáshoz szükséges volt, s fölvetettem a kérdést, vajjon szerintük azok hasonlítanak-e jobban a latrok barlangjához, akik szükséges dolgokat árulnak vagy azok, akik mértéktelenül italosak ?

[Szent Ágoston részletesen ismerteti azokat az Ó- és Újszövetségből merített idézeteket, amelyeknek magyarázatával községét a templomi dőzsöléstől eltéríteni igyekezett.]

Bevégezve ezt, visszaadtam a könyvet s imára szólítottam föl a hívőket.[82] Utána, amennyire bírtam, s amennyire maga a veszedelem hajtott és az Úr hozzá kegyesen erőt adott, szemük elé állítottam közös veszedelmünket : az övéket, akik ránk bizattak s a mienket, akik róluk majdan beszámolni tartozunk a pásztorok Elsejének. Az Ő alázatosságára, elszenvedett nagy gyalázatára, megpofozott és megköpdösött arcára, pálmájára, töviskoszorújára, keresztjére és vérére könyörögtem

nékik, hogyha már önmagukat nem kimélik, legalább rajtunk könyörüljenek meg. Gondoljanak a tiszteletreméltó öreg Valeriusnak irántam érzett nagy szeretetére, aki habozás nélkül rótta rám miattuk az Igazság igéje hirdetésének veszedelmes terhét, s aki gyakran mondogatta nékik, hogy imája, amelyben az én odajöttömet kérte, meghallgatásra talált. S bizonyára nem annak örült, hogy a közös halálra vagy hívei halálának megtekintésére jöttem el hozzá, hanem, hogy az örök élet közös akarata hozott el. Végezetül azt mondtam, hogy hiszek Őbenne, aki hazudni nem tud, aki prófétájának szája által Urunkra Jézus Krisztusra vonatkozó igéretet tett, mondván: «Ha az ő fiai elhagyják az én törvényemet és nem járnak az én végzéseim szerint, ha az én rendeléseimet megtörik, akkor vesszővel látogatom meg az ő bűnüket és vereségekkel az ő álnokságukat, de az én kegyelmemet nem vonom meg» (Zs. 88, 31-34.), hiszem, hogy — ha az itt fölolvasott és elmondott súlyos tilalmakat megszegik — «vesszővel és vereségekkel látogatja majd meg» őket, de mégsem fogja megengedni, hogy e világgal elkárhozzanak. Ezt a panaszomat úgy hallattam, ahogy az ügy és veszedelem nagyságához képest Gyámunk és Kormányzónk lelkesedést és képességet adott. Nem én indítottam meg a magam könnyeivel az ő könnyeiket, hanem, mikor ezek elhangzottak, megvallom, az ő sírásuk megelőzött és én az enyéimet türtőztetni nem tudtam. S mikor már mindnyájan sírtunk, beszédemnek megjavulásuk legteljesebb reményével szakadt vége.

De másnap, mikor fölvirradt a reggel, amelyre rendszerint torkok és gyomrok készülni szoktak, jelentik nékem, hogy némelyek azok közül is, akik szónoklatomnál jelen voltak, még nem szüntek meg a zúgolódással; annyira hatalmába kerítette őket a szokás, hogy szinte az szólt belőlük, mikor így beszéltek: «Miért ép most? Ta-

lán azok, akik eddig nem tiltottak el tőle, nem voltak keresztények ?» Mikor ezt meghallottam, teljességgel nem tudtam, minő erősebb fegyvereket kerítsek elő, hogy meggyőzhessem őket. Mégis eltökéltem, hogy — ha szokásuk mellett megmaradnak — fölolvasom nékik Ezekhiel próféta eme helyét: «A figyelő még akkor is fölmentést kap, ha a veszedelmet jelentette, de azok, akiknek jelentést tett róla, nem akartak résen lenni». (Ez. 33, 9.) S ezt fölolvasván, kirázom rájuk ruhámat és elmegyek.[83] De ekkor az Úr megmutatta, hogy nem hagy el bennünket s azt is: milyen módon buzdít minket, hogy Benne bízzunk. Mert egy órával korábban, mint fölmentem a szószékre, eljöttek hozzám azok, akik a hír szerint fölpanaszolták, hogy a régi szokásnak hadat üzentem. Nyájasan fogadtam őket és kevés szóval egészséges gondolatokra térítettem. S mikor elérkezett a vita ideje, mellőztem a fölolvasást, amelyre elkészültem, minthogy már fölöslegesnek látszott s röviden foglalkoztam magával ezzel a kérdéssel, hangoztatván, hogy sem rövidebben, sem helyesebben nem felelhetünk azoknak, akik azt kérdik: Miért ép most? mint ha azt mondjuk: Legalább most!

De nehogy olybá tünjék, mintha valamikép sérteni akarnók azokat az elődeinket, akik a tudatlan tömegnek ily nyilvánvaló bűneit akár megengedték, akár megtiltani nem merték, megmagyaráztam nekik, minő kénytelenségből keletkezett e szokás az Egyházban. Tudniillik az üldözések után, a béke helyreálltával hatalmas és szenvedélyes tömegei a pogányoknak óhajtották a keresztséget fölvenni s csak az tartotta őket vissza, hogy ünnepnapjaikat bálványaikkal együtt bőséges lakmározással és mámorral szokták volt megülni s ettől a káros, de ősrégi gyönyörűségtől nem tudtak egykönnyen elszokni. Jónak látták tehát őseink, hogy gyengeségüket eme részben ideig-óráig elnézzék és megengedjék,

hogy az elhagyott ünnepnapok helyett másokat üljenek meg a szent mártirok tiszteletére, noha nem hasonló vallássértéssel, de mégis megközelítő pompával; ha majd egyszer Krisztus neve guzsba kötözte őket és a nagy tekintély igáját hordják, meghallják a mértékletesség üdvös parancsait is, s akkor már csak az oktató iránt való tiszteletből és félelemből sem szegülhetnek ellenük. Ezért tehát már itt az ideje, hogy azok, akik nem merik keresztény-voltukat tagadni, Krisztus akarata szerint kezdjenek élni, s hogy ama szokások, amelyek türelmet élveztek, hogy a pogányok keresztényekké váljanak, kiirtassanak most, amikor már keresztények.

Ezután arra buzdítottam őket, hogy a tengerentúli [t. i. itáliai] egyházak példáját kövessük, ahol részben e szokások sohasem divtak, részben jó irányítók hatása alatt az engedelmes nép megjavult. S minthogy szent Péter apostol bazilikájának példájával álltak elő, ahol mindennapos az iszákosság, azt mondtam, hogy elsőbben is hallottuk, mily gyakran megtiltották ezt, de a hely távol esik a püspök működési terétől[84] s ekkora városban nagy a testi gyönyörűségeken csüggő emberek tömege s különösen a külföldiek, akik időnként idegenül érkeznek meg ide, tudatlanul, de annál szenvedélyesebben ragaszkodnak szokásukhoz; mindezért eddig nem sikerült ezt a szörnyű kórságot enyhíteni s megfékezni. De, ha Péter apostolt tisztelni kívánjuk, tanításait meg kell hallgatnunk és sokkal alázatosabban kell figyelmünket levelére fordítanunk, amelyben megnyilatkozik az akarata, mint bazilikájára, amelyben nem nyilatkozik meg. S nyomban kezembe véve a kódexet, fölolvastam ezt a részletet:

«Minthogy Krisztus testileg szenvedett miértünk, fegyverkezzetek fel ti is a gondolattal, hogy aki testileg szenvedett, megszünt a bűntől, hogy többé ne embereknek kívánságai, hanem Isten akarata szerint élje a testben hátra-

lévő időt. Mert elég néktek, hogy életetek elfolyt idejében az emberek akaratát cselekedtétek, járván feslettségekben, kívánságokban, részegségekben, dobzódásokban, ivásokban és undok bálványimádásokban.» (Pét. I., 4., 1—3.)

Mikor ezekután láttam, hogy mindnyájan egy lélekkel kívánnak a jószándék útjára térni s a rossz szokást elítélik, arra buzdítottam őket, hogy a déli órában jelenjenek meg az isteni Ige olvasásánál és a zsoltáréneklésnél. Igy ezt a napot sokkal tisztábban és őszintébben ülik majd meg s a megjelentek tömegéből könnyen ki fog derülni, ki az, aki eszét és ki az, aki gyomrát követi. Az egész fölolvasás befejeztével beszédem így véget ért.

Délután azonban nagyobb tömeg gyűlt össze, mint volt délelőtt és addig az óráig, míg a püspökkel meg nem érkeztünk, fölváltva olvastak és énekeltek, megérkeztünk után pedig két zsoltárt olvastunk. Majd kedvem ellenére — mert már azt óhajtottam, vajha befejeződnék ez a veszedelmes nap — parancsával kényszerített rá az agg püspök, hogy valamit mondjak nékik. Rövid beszédet tartottam, amelyben hálát adtam Istennek, s minthogy azt hallottuk, hogy az eretnekek bazilikájukban szokott lakomájukat megünneplik s még abban az órában is, amelyben mi ott együtt voltunk, ők állhatatosan poharaztak, azt mondottam, hogy a nap szépsége csak dicsőbbé válik, ha az éjszakával összehasonlítjuk, a fehér szín a fekete szomszédságában csak kellemesebb.[85] Hasonlóképen ez a mi szellemi ünneplésünk, amelyre egybegyűltünk, talán kevésbbé lett volna örvendetes, ha nem állna mellette a másik oldalról a testiekben való dőzsölés. Fölhívtam őket, hogy az *ilyen* lakomák iránt éljen bennük a vágy, ha most megízlelték, hogy az Úr mily édes. Azoknak ellenben — folytattam — félniök kell, akik az után törekszenek elsősorban, amire egykor pusztulás vár, hiszen kiki társa marad annak, amit tisztel; az ilyene-

ket gúnyolja ki az apostol, mondván: «Istenük a gyomor» és más helyen: «Az eledel a hasnak s a has az eledeleknek: Isten azonban ezt is, azt is meg fogja semmisíteni.» (Phil. 3, 19 és I. Kor. 6, 13.) Nekünk tehát azt kell követni, ami nem semmisül meg, ami a test érintésétől a legtávolabb esik, s amit a szellem megszentel és ezáltal megőriz. Miután ilyen értelemben, az alkalomnak megfelelően elmondtam, amit Isten kegyesen sugalt, mindennapi szokás szerint vecsernyét tartottunk, én püspökömmel eltávoztam, a testvérek pedig mindkét nemből szép számban ugyanazon a helyen himnuszokat mondottak, alkonyatig maradván együtt ének közepette.

Elmondtam néktek, oly röviden, amint csak tudtam, amit kétségkívül hallani kívántatok. Imádkozzatok, hogy Isten kegyesen távol tartson törekvéseinktől minden bajt és bosszúságot. Nagyrészben nálatok találunk megnyugvást s derűs lelkesedést, mert a thagastei szellemi egyháznak oly sűrű adományairól kapunk hírt. A hajó testvéreinkkel még nem érkezett meg. Asna mellett, ahol Argentius testvér a pap, a circumcelliók megrohanták a bazilikát s az oltárunkat szétrombolták. Az ügy most van tárgyalás alatt. Hogy pedig békésen tárgyaltassék és úgy, amint ez a katholikus egyházhoz illik, hogy a békétlen eretnekség szava elfojtassék: nagyon kérlek, imádkozzatok! Leveledet elküldtük az aziarkhának. Szent testvéreink, tartsatok ki az Úrban és emlékezzetek ránk. Amen.

21. Fizetésképtelen adós érdekében. (CXV. lev.)

(410.)

SZENT URAMNAK ÉS TISZTELVE SZERETETT TESTVÉREMNEK ÉS PAPTÁRSAMNAK, FORTUNATUSNAK S A VELE ÉLŐ TESTVÉREKNEK ÁGOSTON AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Szentséged jól ismeri Faventiust, aki a parati-i puszta bérlője volt. Valami okból tartania kellett a birtok urától s ezért a hippói egyházba menekült s itt tartózkodott, amint a menekülők szokták, várva, hogy közbenjárásom segítségével ügyeit befejezhesse. Amint ez gyakori, napról-napra mind kevésbbé nyugtalankodott és már azt hitte, hogy ellenfele nem üldözi és biztonságban érezte magát; mikor aztán egy este barátjával eltávozott a vacsorától, amint mondják, a comesnek egy Florentinus nevű tisztje, oly fegyveres erővel, amely erre ép elégséges volt, elhurcolta. Mihelyt ezt nékem jelentették s még ismeretlen volt, ki vagy kik hurcolták el, de a gyanú máris arra esett, akitől Faventius tartott s aki miatt az Egyház védelmét kereste, tüstént a tribunushoz küldtem, akinek feladata a tengerpart őriztetése. Ez katonákat küldött ki, de senkit sem lehetett megtalálni. Reggelre azonban megtudtuk, hogy melyik házban volt s azt is, hogy kakaskukorékolás után eltávozott azzal, aki foglyául ejtette. Oda is utána küldtem, ahová, értesülésünk szerint, továbbvitték; itt a pap, akit kiküldtem, az említettem tisztet ugyan megtalálta, de ez még azt sem akarta néki megengedni, hogy a foglyot lássa. Másnap levelet küldtem oda, amelyben kértem, engedtessék meg Faventiusnak, amit ilyen esetekben a császári törvény is rendel; t. i., hogy azok, akiknek törvény elé kell állniok, előbb hivatalból kérdeztessenek meg, vajjon nem akarnak-e enyhe felügyelet mellett harminc napot városukban

eltölteni, hogy ügyüket rendezzék vagy a szükséges pénzösszeget előteremtsék. Azt remélte, hogy ennyi idő alatt talán sikerül majd barátságos eszmecserével a dolgot befejezni. Most azonban az a tiszt magával vitte s félő, hogy a konzuli hivatalban előállíttatván, valami baj történik vele. Mert nagyon pénzes emberrel gyűlt meg a baja, noha a bíró hozzáférhetetlenségéről a legkitünőbb hirek járják. De nehogy a hivatalban mégis a pénz bizonyuljon erősebbnek, arra kérem Szentségedet, szeretett uram és tisztelt testvérem, hogy a tiszteletreméltó és nékünk igen kedves consularisnak hozzáintézett levelemet átadni s ezt a levelet felolvasni méltóztassál, mivel nem tartottam szükségesnek, hogy ugyanazt az ügyet kétszer ismertessem. Sziveskedjék Faventius ügyének tárgyalását elhalasztani, minthogy nem tudom, vajjon vétkes-e vagy ártatlan. Vegye figyelembe, hogy ügyében a törvényes rendelkezések meg nem tartattak, minthogy így hurcolták el s a császári rendelettel ellentétben hivatalból sem kérdeztetett meg, nem akar-e a halasztás kedvezményével élni ; azért is vegye ezt figyelembe, hogy e halasztási idő alatt ellenfelével az ügyet befejezhessük.

22. Egy megtévedt püspök. (CCIX. levél.)

(423.)

SZENT URAMNAK ÉS A KÖTELES SZERETETTEL TISZTELENDŐ SZENT PÁPÁNAK, CAELESTINUSNAK[86] ÁGOSTON AZ ÚRBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Elsősorban szerencsét kívánok érdemeidhez, minthogy Urunk Istenünk téged népének bármiféle nézeteltérése nélkül iktatott be mai székedbe. Azután Szentségednek elébe tárom a köröttünk folyó dolgokat, hogy nemcsak imáddal, hanem tanácsoddal és segítségeddel is támogassál. Mert nagy bánatomban intézem hozzád ezt az írá-

somat: Krisztus tagjainak, akik a szomszédságomban élnek, javát akartam szolgálni s óvatlanul és előrelátás híján nagy csapást zúdítottam rájuk.

Fussalának hívnak egy, a hippói kerülettel határos helységet. Korábban sohasem volt itt püspök, ellenben a környékével együtt a hippói egyház parókiájához tartozott. Ezen a vidéken kevés volt a katholikus; a nagyszámú lakosság többi része a donatista tévedés nyomorult foglya volt, annyira, hogy magában a községben egyáltalán nem volt katholikus. Isten könyörületessége folytán úgy fordult, hogy ez az egész vidék az Egyház egységéhez csatlakozott; mennyi munkánk és veszedelmünk árán, hosszú volna elbeszélni. Az első papokat, akiket a nyáj egybeterelésére oda kihelyeztünk, kifosztották, bántalmazták, megcsonkították, megvakították, megölték. Szenvedéseik azonban nem vesztek kárba s meddők sem voltak, minthogy a biztos egység helyreállt ott. De mivel az említett helységet Hippótól negyven mérföld távolsága[87] választja el s én azt láttam, hogy a hívek kormányzása és a kisszámú, kétnembeli tévelygőknek — akik inkább bujdosók voltak, semmint fenyegetők — az összegyüjtése engem messze elvon s nem teljesíthetem azt a feladatot, amelyet ott kétségkívül teljesíteni kellett: azon voltam, hogy a helységben püspök szenteltessék fel és iktattassék be.

Evégből alkalmas embert kerestem, aki arra a helyre megfeleljen és a pún nyelvben is jártas legyen. S volt is egy erre hajlandó papom, akire gondoltam; felszentelésére levélben kértem fel a szent aggastyánt, Numidia akkori primását, akinek messziről kellett odautaznia. A primás már megérkezett s az összes hívők figyelmét a várt nagy esemény nyügözte le, amikor az utolsó órában papom, akit az állásra hajlandónak tartottam, kereken ellenszegült és a felszenteltetéstől elállott. A következmények azt mutatják, hogy inkább el kellett volna ha-

lasztanom, semmint siettetnem ezt a veszedelmes dolgot ; mivel azonban nem akartam, hogy a tiszteletreméltó és szent aggastyán, ki hozzánk fáradt, anélkül térjen vissza otthonába, hogy végrehajtotta volna, amiért ily messze eljött, egy Antoninus nevű ifjút mutattam be a fussalaiaknak, akit ők nem kértek, de aki velem volt ott ; mi neveltük gyermekkorától fogva kolostorunkban, de a lektor[88] teendőin kívül még semmi papi rangot nem viselt és munkát el nem látott. A szerencsétlen fussalaiak pedig nem sejtvén, mi fog történni, engedelmesen hitelt adtak bemutatásomnak. Szóval, a dolog megtörtént: Antoninus megkezdte ott püspöki teendőit.

Mi tévő legyek ? Nem akarom Tisztelendőséged előtt megvádolni, akit felneveltem és felkaroltam s nem akarom cserbenhagyni azokat, akikkel félelem és fájdalom közt vajudtam, hogy összegyüjthessem őket s nem tudom megtalálni a módját, miként egyeztessem össze e két szándékomat. A dolog ugyanis oly botránkozássá fajult, hogy itt, előttünk állnak perben Antoninusszal azok, akik püspökké jelölését elfogadták tőlünk és azt hivén, hogy javukat akarjuk, engedelmeskedtek. Minthogy azonban a fajtalankodást, ezt a főbenjáró vétket, amellyel nem hívei, hanem más idegenek vádolták meg, rábizonyítani semmiképp nem sikerült és ama vádak alól, amelyeket az irigység ellene felhánytorgatott, tisztázottnak látszik, oly szerencsétlennek láttuk magunk és mások is, hogy — a községbeliek és környékbeliek panaszai ellenére, amelyek tűrhetelen uraskodását, rablásait és különböző erőszakoskodásait és kellemetlenkedéseit vetették szemére,— még ha egyszerre követte volna el mindnyáját, mégsem fosztottuk meg püspökségétől, hanem úgy itéltünk, hogy szolgáltassa vissza, amit bebizonyíthatóan eltulajdonított.

Itéletünket tehát olyként mérsékeltük, hogy a püspökség meghagyása mellett mégse maradjanak megtorlat-

lanul oly tettei, amelyek megismétlésétől a jövőre nézve saját érdekében kell eltiltani vagy amelyeket semmiképp sem szabad példakép mások elé állítani. Sértetlenül hagytuk meg tehát neki rangját, mert ifjú s talán megjavul, de minthogy szenvedélye elragadhatja, hatalmát megcsorbítottuk; ne álljon továbbra azoknak élén, akikkel így járt el s akik jogos fájdalmukban nem viselhetik el, hogy élükön álljon s akiknek fájdalma és türelmetlensége esetleg oly bűnben robbanhatna ki, amely rájuk is és ránézve is végzetes lehetne. Ez a hangulatuk félreérthetetlenül nyilatkozott meg akkor is, amikor a püspökök velük Antoninusra vonatkozóan tárgyalást folytattak; pedig a tiszteletreméltó Celer, akinek ellene irányuló hatalmi túlkapásairól Antoninus panaszkodott, sem Afrikában, sem egyebütt tisztet már nem visel.

De miért időzök e sokféle részletnél? Légy munkatársunk, kérlek, kegyesen tisztelendő uram és köteles szeretettel övezendő szent pápa, s parancsold meg, hogy mind a néked megküldött iratokat előtted felolvassák. Tudd meg, mikép látta el püspökségét; mikép vetette magát teljes mértékben alá ítéletünknek, amikor a szentáldozástól eltiltottuk, amíg a fussalaiaknak mindenüket vissza nem adja; mihelyt a károk, jegyzőkönyv felvétele nélkül, felbecsültettek, nyomban készpénzt tett letétbe, hogy a kommunió néki visszaadassék. Mily agyafurt rábeszéléssel vezette félre primásunkat, azt a szent aggastyánt és tiszteletet parancsoló férfiút, hogy néki mindenben hitelt adjon s Bonifácius tisztelendő pápának[89] teljesen makulátlan emberként ajánlja és így tovább. Mi szükség van rá, hogy ezeket felsoroljam, mikor az imént említett tisztelendő aggastyán Szentségednek az egészet elbeszélte?

Attól kellene tartanom, hogy a sok ügydarabból, amely Antoninusról szóló ítéletünket tartalmazza, azt a hitet meríted, hogy kelleténél enyhébben ítélkeztünk; de

tudom, hogy annyira hajlamos vagy a könyörületességre, hogy nemcsak velem szemben leszel majd elnéző, mert néki megkegyelmeztem, hanem még vele is kegyelmet gyakorolnál. Ő azonban a mi jószívű vagy megbocsátó eljárásunkból ellenvetést kovácsol s visszaélne vele ; ezt hangoztatja : Vagy püspöki trónusomon ülhetek, vagy püspök nem lehetek ! Mintha bizony most nem ülne trónusán ! Korábbi [azaz mai] székhelyét azért engedélyeztük néki továbbra is, nehogy azt mondhassák, hogy atyáink rendelkezései ellenére más püspöki székre helyeztetett át, ami tilos. Avagy úgy van-e, hogy csupán szigorúak vagy csupán elnézőek lehetünk itéletünkben s akiket nem akarunk megfosztani püspöki méltóságuktól, azok ellen semmi módon sem járhatunk el, viszont akik ellen valami okból el kellene járnunk, azokat püspöki méltóságuktól is meg kellene fosztani ? Vannak rá példák, akár magának az apostoli széknek itéleteiből, akár másokéiból, amelyeket az apostoli szék megerősített, amelyek szerint egyesek nem fosztattak meg püspöki méltóságuktól s mégsem maradtak teljesen büntetlenek.

[Á. itt három érdekes itéletre utal, amelyek főpapokkal szemben megtorló intézkedéseket tartalmaznak.]

Minthogy Bonifácius, a legszentebb pápa pásztori óvatos éberséggel Antoninusról szólva azt írja levelében : «ha a dolgokat hiven adta nékünk elő», tudd meg most a dolgokat, mert ő elhallgatta azokat írásában ; tudd meg, hogy e szent emlékű ember levelének olvasása után Afrikában mi történt és jöjj segítségére azoknak az embereknek, akik sokkal mohóbban követelik támogatásodat Krisztus könyörületességében, mint az, akinek nyughatatlanságától szabadulást keresnek. Ő maga, de mindenféle gyakori hirek is bírói itéletekkel, világi hatóságokkal, katonai megszállással, mint az apostoli szék itéleteinek végrehajtóival fenyegetik a fussalaiakat, úgy hogy ezek a szerencsétlen emberek keresztény katholiku-

sokként súlyosabb dolgoktól tartanak, mint tartottak a katholikus császárok törvényeitől, amikor még eretnekek voltak. Nem hagyhatod, hogy ez így legyen, Krisztus vérére, Péter apostol emlékére kérlek, aki arra intette a keresztény népek elöljáróit, hogy ne uralkodjanak erőszakosan a testvérek fölött. Úgy Krisztusban fiaimat, a fussalai katholikusokat, mint Krisztusban fiamat, Antoninus püspököt Szentséged kegyes szeretetébe ajánlom, mert mindkettőjüket szeretem. A fussalaiakra sem neheztelek, amiért hozzád fordultak jogos panaszukkal, hogy olyan embert szabadítottam rájuk, akit ki nem próbáltam s aki koránál fogva még eléggé meg nem állapodott ; de néki sem akarok ártani, hiszen minél erősebb a szeretetem iránta, annál szívósabban állok ellen alantas kapzsiságának. Mindaketten megérdemlik könyörületességedet : azok, nehogy rosszat kelljen elszenvedniök, ő, nehogy rosszat tegyen ; azok, hogy a katholikus Egyházat meg ne gyűlöljék, amiért katholikus püspökök s főként maga az apostoli szék nem segíti meg őket egy katholikus püspökkel szemben ; ő pedig, nehogy a szörnyű bűnbe keveredjék, hogy Krisztustól elidegenítse azokat, akiket akaratuk ellenére meg akar magának tartani.

Meg kell vallanom Szentségednek, hogy engem mindkettőjük veszedelme közepette oly súlyos félelem és bánat kínoz, hogy a püspöki teendőktől való visszavonulásra gondolok. Bánkódásnak akarom magamat adni, amely tévedésemnek méltó kísérője lesz, ha azt látom majd, hogy Antoninus, akinek püspöki jelölését balgaságból támogattam, Isten egyházában rombol és ha — amitől Isten mentsen — rombolójával együtt az Egyház is elpusztúl ! Emlékezetemben vannak az apostol szavai : «Ha önnönmagunkat megitéljük, Isten nem fog felettünk itélkezni.» Tehát itéletet mondok magam felett, hogy kegyelmet gyakoroljon velem, «aki élők és halottak felett itélkezni fog». (I. Kor. 11, 31 és II. Tim. 4, 1.) De ha Krisz-

tus tagjait, akik ama vidéken élnek, végzetes félelmükből és szomorúságukból feltámasztod s az én öregségemet is megvigasztalod igazságos könyörületességeddel, fizesse meg ebben és jövő életben jótetteidet jótettekkel Az, aki teáltalad e nagy bánatunkban segítségünkre sietett és aki téged székedbe beiktatott.

23. Öntudat és hiúság. (CCXXXI. levél.)

(429.)

ÁGOSTON, KRISZTUSNAK ÉS KRISZTUS TAGJAINAK SZOLGÁJA, FIÁNAK, DARIUSNAK, KRISZTUS TAGJÁNAK KRISZTUSBAN ÜDVÖZLETÉT KÜLDI.

Az volt a kívánságod, tanusítsam válaszommal, hogy szivesen vettem leveledet. Ime, válaszolok, de ezt [az érzelmemet] sem ezzel, sem más válaszommal tanusítani nem tudom, akár röviden, akár terjengősen írok ; mert sem kevés, sem sok szóval nem lehet kifejezni, ami szavakkal egyáltalán ki nem fejezhető. S én bizony keveset mondok akkor is, ha sokat beszélek ; de tudom, hogy nincs az az ékesszavú ember, aki bármi szép és bármi hosszú levélben kifejezést tudjon adni érzelmemnek, amelyet leveled bennem keltett, holott én nem vagyok rá képes. Még akkor sem tudná ezt, ha úgy láthatná lelkemben ezt az érzést, ahogy magam látom. Csak egy segítség van : ha úgy értetem meg veled, amit tudni kívánsz, hogy szavaimból azt is kiérezd, amit kifejezni nem képesek. Mi mást mondhatok néked, mint azt, hogy leveled *nagy-nagy* gyönyörűséget szerzett ? Ennek a szónak megismétlése nem ismétlés, hanem valami végeszakadatlan szónoklat.[9°] Minthogy azonban lehetetlenség, folyvást mondani, legalább egyszer meg szoktuk ismételni. Talán így kifejezhetjük azt, ami kifejezhetetlen.

Ha azt kérdezi majd valaki : mi az, ami oly nagy gyönyörűséget szerzett leveledben, vajjon a stilusa-e ? azt fogom felelni : nem. S ő talán azt fogja válaszolni : Tehát az, hogy téged magasztal? De erre is azt felelem majd : nem s nem azért, mert ezek nem találhatók meg leveledben. Mert stilusa oly jeles, hogy fényesen kiviláglik belőle, természettől mily tehetséges vagy, s hogy ezirányú tanulmányokban bőséges részed volt. Magasztalásommal pedig épenséggel telis-tele van. Tehát, mondja valaki, a dicséret nem szerez néked örömet ? Sőt ! Korántsem tompultam el egészen, hogy a dicséretet ne halljam vagy gyönyörűség nélkül halljam. Ez *is* gyönyörködtet, de mi ez, ahhoz képest, ami — ahogy mondtam — *nagy* gyönyörűséget szerzett ? Mert stilusod elgyönyörködtet, minthogy komolysággal kedves és kedvesen komoly ; ami pedig a dicséretet illeti : nem szerez örömet akármiféle dicséret s akárkitől jöjjön is, de az, amelyre te érdemesnek tartottál, s minthogy olyan embertől jő, aminő te vagy, vagyis, aki Krisztus miatt szereti az Ő szolgáit, *ez* a dicséret — nem tagadhatom — leveledben gyönyörűséget szerzett.

Ugyan mit fognak a komoly és tudós emberek arról a Temisztoklészről gondolni, — ha ugyan helyesen emlékszem nevére, — aki egy lakomán, aminő Görögország fényes és tudós köreiben szokásban volt, vonakodott lantkiséret mellett énekelni. Ezért aztán tanulatlannak tartották, ő pedig a szórakozásnak ezt a fajtáját mindenestül elitélte ; erre azt kérdték tőle : Mit hallasz hát szivesen ? S az ő válasza így szólt : A dicséretemet. Mit gondolnak tehát a bölcsek : mi okból és minő célzattal mondta ezt Temisztoklész ? Mert korának itélete szerint nagy ember volt. Mikor egyszer megkérdezték : Ugyan mit is tudsz ? — azt felelte : Kis államot naggyá tenni.

Az én fölfogásom szerint részben helyeselnünk, részben kerülnünk kell, amiről Ennius ezt mondja : «Mind

a halandók azt áhítják, hogy magasztalják őket». Mert amennyire törekednünk kell az igazság felé, amely akkor is egyedül dicséretre érdemes, ha nem is dicsérik, ugyanígy kerülni kell a hiúságot, amely oly könnyen befurakodik az emberek dicséretébe. A hiúság akkor kisért, amikor az egyébiránt dicséretet érdemlő jót csak úgy cselekszik meg, ha az ember embert magasztal vagy akkor, ha valaki olyasminek várja hangos magasztalását, ami csak sovány dicséretet, esetleg kárhoztatást érdemelne. Ezért mondja az Enniusnál szemfülesebb Horatius: «Dicséret vágya dagaszt? Van rá biztos gyógyszer: olvass el háromszor nyilt szemmel egy könyvet s kigyógyít». (Hor. Ep. I, 1, 36—37.) Horatius tehát azt tartotta, hogy az emberi dicséret vágya oly daganat, amelyet kígyómarás módjára szavak gyógyszerével kell mintegy kibűvölni. A jó Mester ezért arra tanított bennünket apostola által, hogy ne azért éljünk helyesen vagy cselekedjünk helyesen, hogy az emberek érte megdicsérjenek, vagyis jótetteink célja ne legyen az emberek magasztalása s azért keressük mégis az emberek dicséretét — maguk az emberek miatt. Mert, ha a jó embereket magasztalják, nem azok látják hasznát, *akiket*, hanem azok, *akik* dicsérnek. Mert maguknak a jó embereknek elégséges, hogy jók; de örülni kell, ha azok, akik a jókat utánozni kívánnák, dicsérik a jó embereket, mert ezzel tanubizonyságát adják, hogy kedvük telik azokban, akiket őszintén magasztalnak. Az apostol tehát azt mondta egy helyen: «Ha tetszeném az embereknek, nem volnék Krisztus szolgája». S más helyen ugyancsak ő mondja: «Keressétek mindeneknek tetszését mindenben, ahogy én is mindeneknek mindenben tetszem». (Gal. I. 10 és I. Kor. 32—33.) Ime ez az, amit az emberek dicséretében keresett:

«Továbbá atyámfiai, — írta még —, amik csak igazak, amik csak tisztességesek, amik csak igazság, amik csak

tiszták, amik csak kedvesek, amik csak jóhírűek; ha van valami erény és ha van valami dicséret, ezekről gondolkodjatok. Amiket tanultatok is, el is fogadtatok, hallottatok, láttatok is én tőlem, azokat cselekedjétek; és a békességnek Istene veletek lesz». (Filippib. 4, 8.—9.)

Azt, amit előbb fölsorolt az apostol, az «erény» nevével foglalta össze, mondván: «ha van valami erény»;» azt pedig, amit így fűzött az előbbihez: «amik csak jóhírűek», más, tartalmában megfelelő szóval folytatta, mondván: «ha van valami dicséret». Azt pedig, amit így fejez ki: «Ha tetszeném az embereknek, nem volnék Krisztus szolgája», úgy kell érteni, mintha ezt mondta volna: 'Ha a jót, amit cselekszem, azzal a céllal tenném, hogy emberek dicséretét kapjam érte, akkor a dicséretvágy dagasztana'. Az apostol tehát mindeneknek tetszeni akart s örült, ha nékik tetszett, nem azért, mintha dicséretük őt magát fölfuvalta volna, hanem, mert akik őt magasztalták, Krisztusban épültek. Miért ne szerezzen hát gyönyörűséget nékem, ha te magasztalsz, hiszen jó ember vagy s nem tévesztesz meg engem s azt dicséred, amiben kedved telik, s amit szeretni hasznos és üdvös, még ha bennem nincs is meg? De nemcsak neked, hanem nekem is hasznomra van a dicséreted, mert ha nincsen meg bennem, amiért dicsérnek, üdvös szégyenkezés fog el s föllángol bennem a vágy, hogy megszerezzem. Ha megtalálom magamban, amit dicsérsz, örülök, hogy megvan, s hogy neked kedved telik benne s e tulajdonságomért engem is szeretsz. Amit pedig nem találok meg magamban, arra nemcsak azért vágyódom, hogy meglegyen, hanem azért is, nehogy magasztalásommal folyton tévedésbe essenek, akik engem őszintén szeretnek.

Ime, már sok mindent mondtam s azt mégsem mondtam még meg, hogy mi az, ami leveledben jobban gyönyörködtetett stilusodnál, sokkal jobban a magam

dicséreténél. Ugyan lehet-e az más, mint hogy olyan embert, aminő te vagy, barátommá tettem, anélkül, hogy láttam volna ; ha ugyan szabad még azt mondanom rólad, hogy nem láttalak, akinek nem testét, de lelkét ebben a leveledben megismertem, hiszen ebben az esetben nem testvéreim rólad való itéletének adtam hitelt, hanem a magaménak ! Mert, hogy ki vagy, azt már megtudtam, de hogy milyen vagy irányomban, még nem tapasztaltam.

[Darius szeretete Ágoston iránt nagy körben barátokat szerez majd Ágoston munkáinak s így a pogányság ellen is hathatós fegyvernek fognak bizonyulni.]

Minthogy tehát nem tudtam kifejteni, mily nagy az öröm, amelyet leveledből merítettem, elmondtam, hogy mivel szerzett örömet. Aminek elmondására képtelen voltam, gyönyörűségem mértékének vázolását képzeletedre bízom. Fogadd tehát, fiam, te jó és keresztényi ember, aki nem fölszinesen, hanem keresztényi szeretettel vagy keresztény,fogadd el Konfesszióim könyvét, amelyet óhajtottál. Vizsgálj meg engem ebben a könyvben, nehogy a valóságnál jobban magasztalj, e könyvet olvasva magamra vonatkozóan nekem adj hitelt s ne mások szavának, rám figyelj itt és lásd, mi voltam önmagamban magam által, s ha valami bennem megnyeri tetszésedet, dicsérd velem együtt azt, aki dicséretet érdemel miattam s ne engem magasztalj, hiszen «Ő teremtett bennünket s nem mi Őt». Mi azonban elvesztettük magunkat, de Teremtőnk helyreállított. Ha pedig ebben a könyvben rám akadsz, könyörögj értem, hogy el ne lanyhuljak, hanem megtökéletesedjem. Könyörögj, fiam, könyörögj ! Érzem, mit mondok, tudom, mit kérek ; ne hidd, hogy méltatlan vagy rá és érdemeidet meghaladja, hogy értem imádkozzál. Nagy segítségből fosztasz meg, ha kérésemet nem teljesíted. [Az apostolok is arra kérték híveiket, hogy értük imádkozzanak ; a lelkipásztorok súlyos

felelősségét enyhíti, ha nyájuk imádságával támogatja őket]. Az apostol intelme az, hogy imánkban «békés és nyugodt életet kérjünk, kegyességben és szeretetben». (I. Tim. 2, 2.) Mert, ha kegyesség és szeretet hiányoznak, mi mást jelent a világ bajait elhárító béke és nyugalom, mint anyagot, serkentést és segítséget puhaságra és romlottságra ? Hogy tehát kegyességben és szeretetben békés és nyugodt életünk legyen, amit számotokra kérek, nékünk is kérjétek, bárhol vagytok, bárhol vagyunk. Mert az, akié vagyunk, mindenütt ott van. [Más munkáit is elküldi Dariusnak és véleményét kéri felőlük.]

Hálásan vettem, amit segítségkép küldeni méltóztattál : segítségül testi épségemnek, mert azt kívánod, hogy a betegség el ne rabolja Istennek szentelt időmet és segítségül könyvtáramnak, hogy legyen, amiből új könyveket vehessünk s régieket kipótolhassunk. Az Úr fizesse vissza néked mind a jót, itt és a másvilágon, amit olyan emberek számára, aminő Isten jóvoltából magad vagy, készen tart! Újra kérlek, hogy a békének azt a zálogát, amely ott van melletted s amely mindakettőnknek oly kedves, nevemben ismételten üdvözöld.[91]

JEGYZETEK.

1. Szent Ágoston levelei a Migne-féle Patrologia Latina 33. kötetében találhatók meg. Négy kötetben jelentek meg a bécsi tud. Akadémia által kiadott *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*-ban: 34 I—II, 44, 57. (Wien, Tempsky, 1895—1911.) Feldolgozójuk A. Goldbacher. E modern szempontok szerint készült kritikai kiadásnak vezető elveit mindaddig nem tekinthetjük át, amíg a külön kötetben igért «Bevezetés»-t Goldbacher közre nem adja; az európai könyvtárakban őrzött kódexek osztályozása is csupán e «Prolegomena»-tól várható. Fájdalmas hiánya a bécsi kiadásnak, hogy mutatói még mindig nem jelentek meg.

Fordításunk a Goldbacher-féle szöveg alapján készült. A levelek *arabs sorszámozása* a leveleknek e kis kötetben való helyét jelöli, míg a *római számok* mindig a «Leveleskönyv» Goldbacher-féle sorszámait adják.

Teljes német fordítása a «Leveleskönyvnek» eddig nem jelent meg; szemelvényeket fordított Kranzfelder, a Köselféle Bibl. d. Kirchenväter első kiadása számára; a második kiadás számára e fordítást átdolgozta A. Hoffmann, 2 köt. Kempten és München, 1917. Igen használható szent Ágoston francia életrajzírójának, M. Poujoulat-nak teljes fordítása: Lettres de St. Augustin, Par. Lesort, 1858. 4 köt.

A levelekkel foglalkozó irodalom viszonylag kicsiny. Összefoglaló tudományos munkánk e tárgyról nincsen. Essai-szerű tartalmi áttekintést ad W. Thimme ügyes kis könyvében: Augustin. Ein Lebens- u. Charakterbild auf Grund seiner Briefe. Götting. 1910. Továbbá: A. Ginzel, Der Geist des hl. Augustinus i. s. Briefen, I., Wien, 1872.

A szent Jeromossal való levélváltásra vonatkozóan: F. Overbeck, Über die Auffassung des Streites des Paulus und Petrus in Antiochien b. d. Kirchenvätern, Progr. Basel, 1877. és *ugyanő*, Aus dem Briefwechsel des Augustin m. Hieronymus, Histor. Zeitschr. 42 (1879.), p. 222. Áttekin-

tést ad még e levelekről G. Grützmacher szent Jeromos-életrajzában, III. k. 114. l. (Berlin, 1908.)

2. A Konfessziókkal kapcsolatos stilustörténeti problémákat «Vasa lecta et pretiosa» (Szent Ágoston konfessziói) című könyvemben (Budapest, Franklin, 1918.) részletesebben tárgyaltam.

3. A Konfessziókkal foglalkozó irodalom igen nagyterjedelmű s itt csak a legfontosabb utalásokra szorítkozhatunk. Magyar nyelven (Pongrácz József érdekes, ma már megszerezhetetlen fordítása után, Veszprém, 1842.) 1916-ban Vass József átültetésében láttak napvilágot; a második kiadás ez évben jelent meg. (Budapest, «Élet»). Német nyelven Hertling gróf igen elterjedt fordítása és Else Zurhellen-Pfleiderer ügyes kivonata mellett újabban a köv. többé-kevésbbé sikerült átültetések tüntek fel: Poritzky (G.-Müller, 1911.), Hefele (Diederichs, 1917.), A. Hoffmann (Kösel, 1914.). Francia nyelven De Labriolle szakavatott tollából a legutóbbi hónapokban jelent meg egy újabb fordítás, szöveggel és jegyzetekkel: Collect. des Universités de France, Par. 1925. Egyéb irodalom tekintetében utalok «Vasa lecta et pretiosa» című könyvem irodalom összeállítására és a vonatkozó kézikönyvekre.

4. Cicero e munkája elveszett.

5. A maniheizmus keleti vallás, amely nevét megalapítójától: Mani-tól (szül. Kr. u. 216. Ktesiphonban, Mezopotámiában) kapta. A vallás rendszere felettébb bonyolult, gerince a legélesebb *dualizmus*, a jó és a rossz, a világosság és a sötétség principiumának szembeállítása. E dualisztikus felfogásra építi fel a maniheizmus kozmologikus világteremtési elméletét, főként pedig szigorú *aszketikus etikáját*. A maniheizmus a III. és IV. század fordulóján hatalmas erővel tört előre, főként Kisázsiában és Északafrikában; noha a kereszténység a maniheizmus-okozta krizist már az V. században legyőzte, még a X. században is találkozunk a Keleten maniheisztikus szektákkal. Egészen a legutóbbi évekig a maniheizmus ismeretére úgyszólván egyetlen forrásunk szent Ágoston polemikus írásai s az abban foglaltatott idézetek voltak; az elmult években készültek el az 1903-iki kinai-turkesztáni expediciók során Turfanban felfedezett perzsa kéziratok kiadásai és fordításai, amelyek

részben Mani eredeti iratainak töredékeit tartalmazzák. Szent Ágoston gondolkodásában és rendszerében a maniheizmus dualizmusának kétségtelen nyomai maradtak meg: a civitas dei — civitas terrena, a kereszténvi jónak és a földi rossznak birodalma, ez az alapvető ágostoni gondolat maga is dualisztikus elemeket tartalmaz; de érdekes nyomokat hagyott felfogásom szerint a maniheisztikus gondolkodás Ágostonnak dialektikájában, stilusában és nyelvében is, főként «poláris» szerkezetek és kifejezések formájában. V. ö. 83. jegyz.-ünket és Vasa lecta c. munkám 29. kk. l.-it A maniheizmussal újabban több, szigorúan kutatásjellegű munka foglalkozik, így v. Le Coq dolgozatai a berlini Tudományos Akadémia Sitzungs-Bericht-jeiben és Abhandlungjaiban (1922., Manichaica III.), F. W. K. Müller dolgozatai u. i. (1904. és 1912., Handschriften-Reste aus Turfan). A problémáknak és eredményeknek ügyes áttekintését adja F. C. Burkitt legújabb könyve: The Religion of the Manichees, Cambridge, 1925.

6. Az «Új Akadémia» (a régi és a középső Akadémiától különböztetendő meg), a hellenizmus korának eklektikus filozófiai iskolája, amely a platonizmusban gyökerezik s amelynek alapvonása a szkepticizmus. Megteremtője Antiokhosz (Kr. e. 80. körül); tanítványa, Cicero közvetítésének tudható be, hogy még a késői császárkor, így szent Ágoston maga és kora is ennek az iránynak hatása alatt állnak.

7. Az újplatonizmus Plotinos (204—269) nevéhez fűződő filozófiai iskola. Plotinos megkísérelte, hogy a görög és hellenisztikus filozófia főbb tanításait vallásos alapelv erején foglalja rendszerbe. «Tanítása a legbefejezettebb és legkiképzettebb tudományrendszer, amelyet az ókor megteremtett» (Windelband).

8. Szent Ágoston szellemi és lelki fejlődését, amelynek ő maga «megtérésével» végső határát szabja meg, de amely 386-ban korántsem fejeződött be, a legkülönbözőbb oldalról világították meg az utóbbi évtized során. Az erre vonatkozó irodalom legfontosabb munkáit említem itt meg: Naville, Saint Augustin. Étude sur le développement da sa pensée jusqu'à l'époque de son ordination. Wörter, Die Geistesentwicklung des hl. Augustinus bis zu seiner Taufe. Becker, Augustin, Studien zu seiner geistlichen Entwicklung.

Thimme, Augustins geistige Entwickelung in den ersten Jahren nach seiner Bekehrung. E régebbi munkákat kiegészítik a legújabb kutatások: Alfaric, L'Évolution intellectuelle de St. Augustin, I., Páris, 1918. Boyer, Christianisme et neo-platonisme dans la formation de Saint Augustin, Paris, 1920. Nörregaard: Augustin, Tübingen, 1922. Holl, Augustins innere Entwicklung, Berlin, 1923. Reitzenstein, Augustin als antiker und als mittelalterlicher Mensch, Vorträge d. Bibl. Wartburg, Berlin, 1924. Részben idetartozik szent Ágostonnak legújabban megjelent «lélektani rajza» egy orvos tollából: Legewie, Augustinus, Eine Psychographie, Bonn, 1925.

9. Ilyen florilegium elsősorban Harnack kitünő kötete: Augustin, Reflexionen und Maximen, Tübingen, 1922. Korábban jelent meg egy katholikus gyüjtemény Eugenius Zeller tollából (Flores quos in horto Divi Augustini decerpsit etc. E. Z., Stuttgart, 1912.) Továbbá: Augustin. Ein Lesebuch v. Bernhart, München, 1921. Kiválóan sikerültnek mondható az a kis kötet, amelyet Fr. Antoninus Tonna-Barthet, O. E. S. A. legújabban állított össze szent Ágoston legkevésbbé ismert műveiből, főként zsoltármagyarázataiból és prédikációiból, miközben ugyancsak szent Ágoston De Vita Christiana című művének szerkezetét és keretét tartotta szem előtt. (De Vita Christiana, Ex genuinis operibus S. Augustini, Romae, 1917.) E compilationak ez évben olasz fordítása is jelent meg. Végül megemlítem, hogy hír szerint magyar florilegium is készül: a «Filozófiai könyvtár» fogja kiadni Schütz Antal «Szent Ágoston-Breviáriumát.»

10. V. ö. a 14. (LXXII.) levelet.

11. A római levélirodalom nagy képviselői Cicero és Plinius. Seneca filozófiai tartalmú irodalmi levelei kétségkívül jelentős hatással voltak Ágostonra. A keresztény-latin irodalomban szent Ágostont megelőzően Cyprianus és Ambrosius, vele egyidejűleg Jeromos gazdag levelezése hatott példaadóan és alakította ki a műfaj tipusait és szabályait.

12. Külön kell kiemelnünk a címzések (megszólítások) tarka változatait. Retorikus pátosz, érzelmesség, hivatali és egyházi hierarchikus címrendszer számunkra már jófor-

mán felismerhetetlenné elegyednek itt. E címzések fordításával szemelvényeinkben megpróbálkoztunk ; az olvasó számos, magyarul szokatlan megszólítással fog találkozni, néhánya azonban — a közép- és újlatin közvetítésével — meglepően átöröklődött a magyar kuriális és modern hivatali nyelvre. Példák a latin címekre : domine carissime et desiderantissime et honorande (LXVII.) ; benivolentia tua (LXI.) ; benignitas tua (XCIX.) ; eximietas tua (u. i.) ; caritas tua (CI. és passim) ; sanctitas tua (CVII.) ; beatitudo tua (CLXVIII.) ; veneratio tua (CLXXV.) ; dilectio tua (CLXXX.) ; sinceritas tua (CXCIV.) stb.

13. A barátság egyik alapmotivuma a Konfesszióknak ; már a gyermek szent Ágoston szinte extatikusan gyászolja meg pajtásának halálát ; később, életének majdnem minden fontosabb fázisában mellette találjuk egy-egy barátját, esetleg a barátoknak és híveknek egész körét. Egy modern lélektani iskola épen ezért nem mulasztotta el, hogy szent Ágostont is kutatásainak körébe vonja. Werner Achelis, Die Deutung Augustins, Analyse seines geistigen Schaffens auf Grund seiner erotischen Struktur, Prien, 1921. című könyve ezeknek a gyakran kissé merész spekulációknak eredménye.

14. A korai századok keresztény községei nem ritkán többé vagy kevésbbé szelid erőszak segítségével szereztek maguknak papokat és püspököket ; szent Ágoston és Pinianus esete mellé sorolhatjuk nolai szent Paulinus és szent Ambrus pappászentelésének történeteit is.

15. «Vasa lecta et pretiosa» című munkámban (39—48. ll.) részletesen foglalkoztam azzal a kérdéssel, mikép lesz a bibliai — különösen a zsoltári — gondolatból augusztinusi gondolat, hogy aztán a zsoltári frázisból és szóból augusztinusi stílus alakuljon ki. Az író szótára így egy frazeológiával bővül, amely nem értelmi, hanem csupán érzelmi reminiscenciák előidézésére törekszik. Míg a stílusalkotásnak ez a folyamata lényegében öntudatlan, addig az átvett és átformált bibliai frázisok által provokált érzelmi reminiscencia tudatos művészi cél szent Ágostonnál.

16. Szent Ágostonnak a katholikus egységhez való állásfoglalását kimerítően és a legmodernebb tudomány felszerelésével ismerteti Mgr. Pierre Batiffol munkája, Le catho-

licisme de St. Augustin, Paris, 1920. 2 köt. A donatizmus történetének és főként irodalomtörténeti hatásának nagyméretű és tudós ismertetését adja Monceaux nagy művének, a Hist. Litt. de l'Afrique chrét. IV. kk. köteteiben, Páris, 1912. kk.

17. CLXXIII. levelét Á. egy Donatushoz intézi, aki ismételten öngyilkosságot kísérelt meg, hogy a kényszerítő rendelkezések elől megmeneküljön.

18. Az ókeresztény bazilika oltárkorlátait (cancelli), amelyek az egész laikus hívőközönséget kizárták, Rómában több helyen láthatjuk; a márványkorlátok legrégibb és legszebb példái a San Clemente templomában találhatók.

19. L. a 9. levelet.

20. E pogány szellemi reakciónak középpontjában az a Q. Aurelius Symmachus áll, akinek — a dolgoknak csodálatos találkozása folytán — Ágoston milánói tanári állását köszönhette. A IV. század végének római arisztokráciáját, annak életét és szellemi tendenciáit alaposan ismerteti Sir Samuel Dill-nek terjedelmes könyve: Roman Society in the last Century of the Western Empire, London, 1898. A szívós pogány ellenállásnak és a szent Ágoston korabeli szellemi reakciónak áttekinthető ismertetését találjuk meg Johannes Geffcken könyvében, Der Ausgang der griechisch-römischen Heidentums, Heidelberg, 1920.

21. V. ö. «Vasa lecta et pretiosa» című munkám 7. kk. ll.-t

22. Hieron. Ep. XXII., 30. (Ad Eustochium.)

23. A gondolat, hogy a hivatásos pedagógia «pénzért árul szép szavakat» szent Ágoston érzése szerint különösen bántó s a Confessionesben és egyéb munkáiban ismételten visszatér; v. ö. Civ. Dei, I., 7., 8.; I., 85., 25. A gondolatot a híven szent Ágoston nyomdokain járó középkor is átvette: a párisi egyetem tanárai még mindig «venditores verborum» (Denifle et Chatelain, Chartularium, I. 42.). L. végül «Vasa lecta» című munkámat, p. 16.

24. A *konverziót* tévesen szokták lefoglalni a pogány hitről keresztény vallásra való «áttérés» kizárólagos meg-

jelölésére. «Conversio» a III. és IV. század ker. lat. irodalmi nyelvében a kereszténység felé fordulást, a világtól való menekülést, aszketikus elhatározást stb. jelent; *keresztény* ember konverziója alatt tehát tulajdon vallásos életének elmélyülését értették. Emellett természetesen a köznapi nyelvben az «áttérés» értelmében is használatos volt.

25. A Santa Sabina bejárati falán olvasható verses mozaikfelirat teljes szövege a következő:

«Culmen apostolicum cum Celestinus haberet
primus et in toto fulgeret episcopus orbe
haec quae miraris fundavit presbiter urbis
Illyrica de gente Petrus vir nomine tanto
dignus ab exortu Christi nutritus in aula
pauperibus locuples sibi pauper qui bona vitae
praesentis fugiens meruit sperare futuram».

Nincsen beigazolva, hogy a verses felirat nolai szent Paulinustól származik; a Hartel-féle kritikai kiadásában nem is szerepel.

26. V. ö. 23. (CCXXXI.) levelünket.

27. Sztezikhorusz (Kr. e. 630—550.) egyik költeményében Helenát vallotta a trójai háború okának; e rágalom büntetéseképen elvesztette szemevilágát. Helena egy látomásban emlékeztette súlyos vétkére, mire a költő «palinódiát» — kiengesztelő, korábbi versét «cáfoló» költeményt — írt; szemevilágát erre visszanyerte.

28. A pelagianizmusról l. a 41. l.-t.

29. Arany «Az ünneprontók» című balladája tudvalevően egy nagymultú, egész Európában hosszú századokon át szerte elterjedt legendakörön alapul: e legendák alapmotivuma a temetői tánc, amely Aranynál közönséges ünnepnapi, korcsmai tánccá modernizálódott. Aligha tévedek, ha a szent helyek profanizálásának és a táncos ünneprontásnak, tehát az említettem középkori legendakör kultúrtörténetileg bizonyított elemeinek talán legrégibb formáit vélem szent Ágoston XXII. és XXIX. leveleiben felfedezni. V. ö. egyébiránt a «Budapesti Szemle» 1924. 567. számában 71—80. lapokon közzétett dolgozatomat: «Az ünneprontók, Széljegyzetek Arany balladájához» és ugyanily című közleményemet a «Népélet» 1925. évfolyamában.

30. Konfesszióiban Á. megvallja, hogy csupán «a tévedés bora ellen emel vádat», vagyis az antik kultúra tartalma ellen, «a szavak, e válogatott és értékes edények» magukban véve ártatlanok (non accuso verba, quasi vasa lecta atque pretiosa, sed vinum erroris) Conf. I. 26. V. ö. De Civ. Dei XXII., 24. és «Vasa lecta» című munkám 17. kk. lapjait.

31. Szent Ágoston hazafiságáról csak nagyobb munkák keretében találunk egy-egy elejtett megjegyzést; a hanyatló római birodalom szellemi arisztokráciájának patriotizmusa vonzó és érdekes téma, amely feldolgozást érdemelne. Reitzenstein szerint (Augustin als antiker und mittelalterlicher Mensch, p. 33.) Ágostonnak nincsen ugyan külön afrikai «lokálpatriotizmusa», de a birodalom nyugati felével lelkileg azonosnak érzi magát. Hazafias érzéseiről v. ö. egyébiránt Batiffol i. m. II., 348.

32. Aki a tükörbe néz, mindazt látja, amit az visszatükröz. Aquinói szent Tamás, Summa Theol., I. Qu. XII., Art. VII., 2. A fényt visszaverő tükör, különösen pedig tükörsorok fényhatásai a középkori filozófiában és teológiában érdekes szerepet játszanak: Isten «a nagy Tükör», amelyben angyalai szüntelen szemlélik Őt magát, egymást és a Teremtést.

33. «Magyarán» a latin eredetiben: ut latine loquar. «hogy latinul» — tehát érthetően — «fejezzem ki magam», V. ö. «Magyarázni».

34. A levél tudvalevően Cassiciacumban kelt; akik «ott vannak és akiket elhagyni Á. vételnek tartaná», az a kis baráti és tanítványi kör, amely elsősorban Á. nagy ismereteit és különösen filozófiai műveltségét csodálja, de amely már etikailag is a mester utain kívánna járni. Ezek az utak — amint levelünk is mutatja — még majdnem kizárólag a plátói s a sztoikus filozófia útjai; szent Ágoston gondolatvilágába mindenfelől finom ereken, de igen lassan szivárog be az Evangéliumok és szent Pál etikája. E levéllel meglepően rokon Seneca 69. levele: «Mutare te loca nolo ... tam frequens *migratio* instabilis animae est ... coalescere *otio* non potest». Az analógiára eddig nem hivta fel senki a figyelmet, Seneca-idézetek Ágostonnál egyébiránt is ritkák.

35. Püspök, presbiter, diakonus: Szent Ágoston korá-

ban már kialakult hierarchikus fokozatok. Természetes, hogy a kereszténység első századaiban a hierarchia csak lassan-lassan bontakozik ki és úgyszólván minden periódusban bővül és alakul. V. ö. Kraus, Realenzyklopädie der christl. Altertümer, a három címszó alatt.

36. A kereszténység mint «küzdő szervezet» — küzdelme külső és belső, a gonosz kisértései és a civitas terrena támadásai ellen irányul — már legrégibb idők óta szívesen alkalmazza az állam nagy organizációjának: a hadseregnek képletes terminológiáját önmagára. Krisztus = a császár-hadvezér, Krisztus katonái = a hívők stb. stb. V. ö. Harnack alapvető tanulmányát: Militia Christi, Die Christliche Religion und der Soldatenstand in der ersten drei Jahrhunderten, Tübingen, 1905. Szemelvényeinkben még egy helyen találkozunk militia-terminológiával, a 14. levélben.

37. A könnyek fontos szerepet játszanak a keresztény ókorban, különösen pedig szent Ágostonnál; a Konfessziókban, Ágoston életének minden súlyosabb válságát a sírás zárja le vagy oldja meg. Az ókorban, különösen a forró temperamentumú afrikaiak hihetőleg könnyebben sírtak, mint mi.

38. Egészen hasonló a XXIII. levél sajátságosan sértő kezdete.

39. V. ö. Bevezetésünket, 21. old.

40. «Per coronam nostram nos adiurant vestri, per coronam vestram vos adiurant nostri.» E helyett nem érthetem máskép, minthogy a donatista hívők a mindennapi élet apró bajaival szívesen fordultak akár a katholikus püspökhöz is, akit «hatalmára és tekintélyére» — ennek szimbóluma volt a püspöki föveg (corona) — kértek, segítene rajtuk; a katholikusok ezzel szemben a donatista püspököt keresték fel, mert ott reméltek hathatósabb erkölcsi és anyagi támogatást. A szövegben egyébiránt kénytelen voltam az «esküsznek» fordítást meghagyni. Sauer József egy. tanár úrnak (a freiburgi [i. B.] egyetem kath. teológiai karán) szíves közlése szerint: a *corona* szó itt «gyülekezet» értelmében használtatik és a két püspök személyes *környezetére* vonatkozik. Ez értelmezés szerint a mondat fordítása így szólna: Az én híveim útján a tieid fordulnak hozzám kéré-

seikkel és a te híveid útján az enyéim tehozzád». Sauer prof. úr érdekes magyarázatát nem merem a magamévá tenni.

41. Proculeianus, a megelőző levél címzettje, donatista püspök.

42. «Amazokhoz», minthogy az egész levél során a donatistákat szent Ágoston nem nevezi meg.

43. A kereszténylldöző császári közigazgatási hatóságok beérték azzal, ha a törvény elé állított állítólagos keresztény formaszerint megtagadta keresztény voltát; a mártirok épen erre nem voltak hajlandók.

44. *Catechumenus (-a)* a keresztség felvételére kijelölt, elemi vallási oktatást élvező gyermek vagy felnőtt.

45. *Vice talionis :* a szemet-szemért — büntetés elve.

46. Az ókori büntető- és kínzóeszközöket, azok alakját és működését nem ismerjük teljesen; így egészen szabadon kínpaddal fordítottam az «eculeus»-t (lovacska), amelynek formáját nem tudjuk; lehet, hogy hasonlított az újkorban is használatos ú. n. *spanyol lovas*-ra. E hely egyébiránt egyházjogtörténeti nézőpontból is figyelmet érdemelhet, mert azt bizonyítja, hogy a püspöki törvényszékek botbüntetést is kiszabtak.

47. Licentius valamely ügyben Ágostonnak közbenjárását kérte; az ügyet nem ismerjük, a célzásokat tehát nem értjük egészen.

48. Terentius, Andr. 769.

49. V. ö. a 10. levelet.

50. A kép mögött a következő gondolat rejlik: az ördög a pogány szellemi világban élő fiatal költőtől dicséretet vár, felköszöntőt. A költő istenadta tehetségét, ezt az aranykelyhet megtölti csodálatosképen — önmagával, hogy így «saját énjét a Sátánra köszöntse». (Accepisti a Deo ingenium spiritaliter aureum, — a korábbi mondatban ez állt: invenisses calicem aureum — et ministras inde libidinibus et in illo satanae propinas te ipsum. (V.ö. Conf. I, XVI, 26.:

non accuso verba . . . sed vinum erroris, quod in eis (sc. vasis) nobis propinabatur ab ebriis doctoribus.

51. A levél 8. §-a.

52. E mondat célzás arra a rendkívül érdekes és egészen sajátszerű küzdelemre, amelyet szent Ágoston egész életén át vívott saját műveltségének profán elemei ellen. Erről itt Bevezetésünk végén is és Vasa lecta c. munkámban részletesen szólok.

53. Ha ez a meglepő adat a valóságnak megfelel, művelődéstörténetileg figyelemreméltó. Eszerint a IV. század végén már csak nagy nehézségek árán lehetne Észak-Afrikában Cicero-kódexhez hozzáférni.

54. Duae tantae urbes latinarum litterarum artifices, Roma atque Carthago : ez az érdekes részlet tanusítja, hogy Carthagót Rómával egyenrangú művelődési középpontnak tekintették — legalább Észak-Afrikában.

55. 34. §.

56. Cicero, De republ. fragm. IV. 7., 7.

57. Az egész, itt következő levelezésen végig a «patria» szó bizonytalan értelemben használtatik. Nem állapítható meg, vajjon a szülőváros, a provincia, egy egész országrész vagy pedig a római birodalom iránt érzett szeretetről van-e szó.

58. Nectarius atyja nyilván keresztényként halt meg.

59. Pandite nunc Helicona, deae cantusque movete,
qui bello acciti reges, quae quaemque secutae
complerint campos acies, quibus Itala iam tum
floruerit terra alma viris, quibus arserit armis.
Verg. Aen. VII. 641. kk.

60. Célzás Terentius Eunuchjának egy jelenetére (584—591.), amellyel szent Ágoston Konfesszióiban is foglalkozik : I., XVI. 26.

61. V. ö. Bevezetésünk 36. lapját, szemelvényeink 20. levelét és a 29. sz. jegyzetet.

62. Szent Ágoston nyilván a börtönre gondol, ahol az életbenmaradt gonosztévő fizikai létét törvény védi; erkölcsi létének változásai — bűnbánata, megjavulása, megátalkodása — Isten kezében vannak.

63. Ezt az alakot, fájdalom, nem sikerült a görög filozófia-történet egyik anekdótikus alakjával sem kielégítően azonosítanom.

64. Nectarius szent Ágoston megelőző levelét tökéletesnek tartja, tehát *oratio*ként magasztalja; *irodalmi* tökéletesség e felfogás számára még nincsen, csak *retorikai*.

65. A *pallium* a görög filozófusok öltözete, amelyet a római felfogás szerint fontos, szimbolikus különbségek határoltak el a tógától; v. ö. Tertullianus felettébb érdekes kis munkáját, amelyben megokolja, miért öltött ő maga p.-ot: De pallio, és ezzel kapcsolatosan Gaston Boissier, La fin du paganisme című művének vonatkozó fejezetét.

66. Részlet Paulinus megelőző leveléből: XXX. 2.

67. V. ö. a Bevezetés 13. oldalát és a hozzátartozó 14. jegyzetet.

68. Romanianus Ágoston életében fontos szerepet játszik: férje halála után Monicát pénzzel támogatja, hogy fiát taníttathassa, ő maga és fia, Licentius (v. ö. a 7. levelet) Ágostonnak legmeghittebb barátaihoz és csodálóihoz tartozott, ragaszkodásukkal, anyagi és szellemi támogatásukkal végigkisérik egész fejlődésén diákkorától püspökségéig.

69. Et quae in illo infirmitate pars claudicet (sántikál).

70. Origenes. V. ö. a Bevezetés 30. oldalát.

71. Revocatur a simulatione: Jer. kommentárjának I, 2. fej. (Migne XXVI. 363 kk.) Pál apostol az, aki Pétert «a képmutatástól óva inti». V. ö. Bevezetésünket, 31. l.

72. *Pápa* a kereszténység első századaiban minden püspököt egyként megillető cím; csupán a VI—VII. században alakul ki középkori használata, amely a mai napig változatlan: a római püspök-pápa a püspökök elseje: a Pápa lesz.

73. Szent Jeromos római híveinek és tisztelőinek körében elsősorban nőket, számos római arisztokrata nőt látunk. Ezek között első hely illeti meg Paulát és leányát, Eustochiumot; e két nagyvilági hölgy nyomon követi Jeromost Jeruzsálembe, ahol női kolostort alapítanak s mindvégig híven kitartanak nagy barátjuk mellett.

74. Tyrannius Rufinusnak (371—410.) valaminő csúfneve, amelynek nyitjára, sajnos, rájönnöm nem sikerült; *Lanarius* gyapjast, gyapjumunkást stb. jelent. Rufinus, akinek írói tevékenysége főként görög egyházirodalmi művek latinra fordításából telt ki, Jeromossal való szoros barátságának, majd féktelen ellenségeskedésüknek köszöni elsősorban hirét. Ez a viszálykodás Origenes orthodoxiájának problémája körül tört ki és másfél évtizeden át foglalkoztatta a keresztény tudományos világot, sőt a római szentszéket is.

75. V. ö. 36. sz. jegyzetünket.

76. *Post me orientem;* a kép igen öntudatos, Jeromos a napkeltére gondol: J. volt a régi, Á. az új nap.

77. V. ö. a 13. levelet.

78. Hier. Ep. LVII. (Ad Pammachium.)

79. Sallust. Hist. fragm. II. 37. (ed. Dietsch.)

80. Hier. Dial. adv. Pelagianos, III. 19. (Migne, PL., XXIII. 588.)

81. V. ö. 15. levelet.

82. Ez a felszólítás kétségkívül a szentmisében mai napig fennmaradt «oremus» az offertorium előtt, amelyet már a VIII. század óta *nem* követ a hívek *közös* imája. Duchesne, (Origines du culte chrétien, Par., 1898., p. 103., 164.) felteszi, hogy itt a fejlődés során az ókeresztény mise egy része kiesett.

83. «Disponebam vestimenta mea excutere atque discedere.» A közösség megszakításának és a felelősség áthárításának szimbolikus cselekedete, újtestamentumi analógiák alapján. «És aki titeket be ne fogad, sem pedig beszédeteket

meg nem hallgatja, kimenvén abból a házból vagy városból, lábaitoknak porát is verjétek le». Mt. 10, 14. V. ö. Mk. 6, 11. és Lk. 9, 5. Végül Ap. csel. 13, 51 : «A zsidók pedig támasztának üldözést Pál ellen és Barnabás ellen és kiűzék őket az ő határaikból. Azok pedig lábaiknak porát lerázván azok ellen, elmenének Ikóniumba». Fontos még, hogy Lukácsnál Krisztus szavai így egészülnek ki : «. . . exeuntes de civitate illa, etiam pulverem pedum excutite *in testimonium* supra illos». Ilyen «bizonyosságot» keres szent Ágoston «községe ellen», amidőn utolsó figyelmeztető szava után jelképesen meg akarja szakítani híveivel a kapcsolatot ; meglepő azonban, hogy valamely okból elejti az evangéliumi szöveget és a saruk helyébe «ruháit» teszi. Az analógiára eddig a kiadók nem lettek figyelmesek ; az újtestamentumi helyekre Atyám volt szíves figyelmemet felhivni.

84. Locus remotus ab episcopi *conversatione.*

85. «Az *antitézis* Augustinus számára nem annyira stiláris *eszköz*, mint inkább a dolgok *szemléletének* egy módja. Úgyszólván mindent kontrasztokban lát, a pozitivum mellett mindig ott a negativum, az akciót ellenakcióval szemlélteti, szereti a distanciális képeket, ahol kezdetre és végre utalhat. Az *öröm* nyitját is a kontrasztban látja . . .» (Balogh, Vasa lecta, 30 kk.) V. ö. egyébiránt a De civ. dei fontos helyét «a világegyetem antitétikus szépségéről» : XI, 18. — Utalok 5. jegyzetünkre is.

86. I. Caelestinus (422—432.), I. Bonifacius utóda. (418—422.)

87. 60 kilométer.

88. A *lector* a korai hierarchiában a diakonus és a presbiter között helyezkedik el ; tiszte a *lectio* (felolvasás) teendőjének ellátása.

89. L. a 86. jegyzetet.

90. quasi perpetua dictio.

91. Darius serdülő fia, Verimodus.

92. *Jeligénk* egy minden valószinűség szerint szent Ágos-

tont ábrázoló VI. századbeli freskó alatt látható, amelyet a mult század végén találtak meg a régi lateráni palota — mai Scala Santa-épület — romjai közt. A felirat versének nyelve és technikája már épúgy magán viseli a pusztulás bélyegét, mint a merev és kezdetleges freskó maga. De fogyatékos eszközökkel is pompásan tolmácsolja írójának és korának gondolatát szent Ágostonról: az *egyetemes* gondolkodó, a nagy *művész*, az *ókori* ember s a *középkori* szellemi világ megteremtője állnak itt előttünk. («Mást s mást mondtak a különböző egyházatyák, Ágoston mindenről szólt: ékes római nyelven adott hangot istenien-titkos értelemnek.») Mikor XIII. Leó pápa a freskót először megtekintette és Mgr. Duchesne, a nagy egyháztörténetíró feliratunk magyarázatába fogott, a pápa hirtelen e szavakkal szakította félbe: «Ez csak Ágoston lehet».

MUTATÓ.

Adeodatus 5, 11
adós, fizetésképtelen 35, 124 k.
Agilis 82
Akadémia, Új 5, 139
Alarich 23
Alypius 11, 43, 88, 117—123
Ambrus, szent 5, 24, 36, 87, 140 k.
Antoninus 36, 127—131
Apringius 23

barátság 11, 104—107, 141

Caelestinus (pápa) 125—131, 150
Calame 26 kk., 72—81
Calpurnius «Lanarius» (Rufinus csúfneve) 94, 149
Cassiciacum 5, 11 k., 25, 29, 37, 144
Cicero 4, 9, 26, 67, 69, 72, 74, 81, 147
Ciceró-kódexek hiánya 70, 147
címzések (megszólítások) 140 k.
circumcelliók 17, 18, 55, 58, 123
Cista 21
Civitas Dei (szent Ágoston műve) 6, 23
corona 53, 145
Cyprianus (diákónus) 99 102, 110, 114
Cyprianus (egyházatya) 140

Damasus 29
Darius 37 k., 131—6
diakonus 46, 145
Dialógusok (szent Ágoston korai művei) 12, 25
dicséret 132
Diocletianus 16
Dioscoros 26, 66—72
donatizmus (donatisták) 16 23, 26, 50—61, 122 k., 126
Donatus, Nagy 17
dualizmus 5, 138 k.

Ennius 132
Erasmus 9
Eridanus (Pó) 65
Eusebius 19, 54—58
Eustochium 115, 149
Evodius 51

Faventius 124 k.
Fortunatus 124 k.
Fortunius 21
Fussala 36 k., 126—131

Goethe 9

halál 13, 43
halálbüntetés 59 k., 79

harc, keresztényi (militia Christi) 46, 96, 145
hazafiság 38, 72—4, 80 k., 144, 147
himnusz-éneklés a templomban 123
Hippo 13 k., 60, 70, 117, 126
hitviták 20, 22, 52
hiúság 132 kk.
Horatius 133
«Hortensius» (Cicero műve) 5

Innocentius 58
intercesszió 20

Jeromos, szent 8, 9, 10, 24, 29, 35, 142, 148 k.
Jeruzsálem 29, 32
Jób-fordítás (szent Jeromos) 89, 100

Karthago 5, 22, 43, 71
kínzóeszközök 59, 146
Konfessziók 3 kk., 36, 135
«Konverzió» 28, 142
Kritika joga 109

lector 127, 150
Leontius ünnepe 117—123
Leveleskönyv (szent Ágoston-é) 7 kk.
levélirodalom, római 9, 140
Licentius 11, 25, 28, 62—66
Lucinius 43

Madaura 5
maniheizmus 5, 13, 138
Marcellinus 23, 58
Maximinus 18
másolók hiánya 116
menedékjog,templomi 124 k.
Milano 5
militia Christi 46, 96, 145
Monika 4 k., 12, 36
Mileve 87

Nebridius 11 kk., 43—45
Nectarius 26 kk.
neoplatonizmus (újplatonizmus) 5, 28, 139
nyilvánosság 8 k.

Oea 101
«*oremus*» 118, 149
Origenes 30, 32
Orosius (presbiter) 114
Ostia 4
otium 12 k., 15, 25, 37, 44

palinódia 32, 93, 97, 112
pallium 81, 148
pappászentelés, erőszakos 13 k., 84, 141
Paula 93, 115, 149
Paulinianus 93
Paulinus, Nolai szent 28 k., 65, 82—87, 141, 143
Pál, szent 31, 33, 90, 110
Pápa 93, 148
pelagianizmus 35, 41, 115 k.
Persius 68, 94
Péter-templom, szent, (Rómában) 121
Petrarca 9
Pinianus 14, 141
presbiter 46, 145
primás, numidiai 126 kk.
Primus 55
Proculeianus 18 kk., 50—54, 55—57
Profuturus 88, 95, 99
pún nyelv 126
püspök, egy megtévedt — 125—131

Ravenna 115
Restitutus 58

Romanianus 86
Romanus 82
Róma 4, 5, 70 k.
Rufinus, Tyrannius 32, 94, 104—107, 149
«ruhát kirázni» 120, 149

Sabina, Sta (templom Rómában) 29, 143
Sallustius 115
Seneca 140, 144
Septuaginta 31, 89, 100, 102, 113, 116
Severus 8, 87
Soliloquia (Szent Ágoston könyve) 97
Spanium 55
stílus 2, 9, 37 k., 132, 144
Szentírás olvasása 47
szinkretizmus (vallásegyveleg) 28
Sztezikhorusz 93, 112
Symmachus, Q. Aurelius 24, 38, 142

talio-jog (ius talionis) 59, 146
temetői lakomázás 36, 120, 143
Temisztoklész 132
templomi mulatozás 117—123, 143
Terentius 63, 75, 111, 147
Thagaste 4, 117
Therasia (Paulinus felesége) 28, 82—87
törvényszékek, püspöki 59
«traditores» 17, 57
Tubursis 21

udvariasság (a levelekben) 9
ujrakeresztelés 17
ünneprontás 36, 77, 117—123, 143

Valerius 13 kk., 45—49, 53, 84, 119
vandálok 38
Vergilius 74, 94, 96
Vetustinus 86
Victorinus 55
Vulgata 30, 113

Zenobius 11, 42

Megjegyzés a Mutató helyneveihez:

Szt. Ágoston működésének szinhelye az ókori *Numidia* (ma: Algir). A szövegben eredeti *latin* formájukban szereplő helységnevek modern (francia-berber) egyértékesét itt adom: Calame: *Guelma;* Cirta: *Constantine;* Hippo Regius: *Bône;* Madaura: *Mdaourouch;* Mileve: *Mila;* Oea: *Tripoli;* Thagaste: *Souk-Ahras;* Tubursis: *Khamissa,*

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés	3
Szent Ágoston életének főbb adatai	39
I. Levelek a magánosság éveiből	42
1. Filozófia és barátság (II.)	42
2. Gondolatok a halálról (X.)...	43
3. Az új pap (XXI.)	45
II. Levelek a donatizmusról	50
4. A széttépett egyház (XXXIII.)	50
5. Panaszok a donatizmus ellen (XXXV.)	54
6. Emberies ítéletet a donatisták ellen! (CXXXIII.)	58
III. A hanyatló pogányság néhány alakja ...	62
7. A költő (XXVI.)	62
8. A nyegle rétor (CXVIII.)	66
9. A pogány patrióta (XC., CI. és CIII.)	72
10. A remete (XXXI.)	82
IV. Levélváltás szent Jeromossal...	88
11. (XXVIII.)	88
12. (LXVII.)...	92
13. (LXVIII.)	93
14. (LXXII.)...	95
15. (LXXI.)	99
16. (LXXIII.)	102
17. (LXXXII.)...	107
18. (CLXXII.)	114
19. (CXCV.)	116
V. Szent Ágoston, a püspök	117
20. Dinom-dánom a templomban (XXIX.)	117
21. Fizetésképtelen adós érdekében (CXV.)	124
22. Egy megtévedt püspök (CCIX.)	125
23. Öntudat és hiúság (CCXXXI.)... ...	131
Jegyzetek	137
Mutató	152

Szerző egyéb munkái:

«Vasa lecta et pretiosa.» Szent Ágoston Konfessziói. Egy stilustörténeti tanulmány vázlata. Budapest, Franklin-Társulat, 1918.

«Voces paginarum.» Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez. Budapest, Franklin-Társulat, 1921.

Német nyelven (Dr. Franz Dornseiff berlini egy. tanár közreműködésével):

Dante Alighieri: Über das Dichten in der Muttersprache (De vulgari eloquentia). Aus dem Lateinischen übersetzt und erläutert von Franz Dornseiff und Joseph Balogh, Otto Reichl Verlag in Darmstadt, 1925.

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katholikus kultúrát fejleszteni, *katholikus tudományt* terjeszteni és népszerűsíteni, ez a hivatása a *Szent-István-Társulatnak*, ez a hivatása a kiadásában megjelenő **Szent István könyveknek.**

A **Szent István könyvek** sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A **Szent István könyvek** a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban óhajtjuk e könyveket megjelentetni, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa, de súlyt helyezünk arra is, hogy a **Szent István könyvek** mindegyike a katholikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

A SZENT ISTVÁN KÖNYVEK sorozatából eddig megjelentek:

1. *Zubriczky Aladár dr.:* Jézus élete és a vallástörténet. (Elfogyott.)
2. *Wolkenberg Alajos dr.:* A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata.
3—4. *Wolkenberg Alajos dr.:* Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene. (Elfogyott.)
5—6. *Balanyi György dr.:* A szerzetesség története.
7—8. *Alszeghy Zsolt dr.:* A XIX. század magyar irodalma.
9. *Miskolczy István dr.:* Magyarország az Anjouk korában.
10. *Palau-Timkó Jordán:* Krisztus útján. A katholikus tevékenység főelvei.
11. *Quadrupani-Babura László dr.:* Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. *Prohászka Ottokár:* Elbeszélések és utirajzok. (Elfogyott.)
13. *Trikál József dr.:* Természetbölcselet.
14. *Bognár Cecil dr.:* Értékelmélet.
15. *Prohászka Ottokár:* A bűnbocsánat szentsége.
16. *Babura László dr.:* Szent Ágoston élete.
17. *Lepold Antal dr.:* Szalézi szent Ferenc válogatott levelei.
18. *Áldásy Antal dr.:* A kereszteshadjáratok története.
19. *Marosi Arnold dr.:* Átöröklés és nemzetvédelem.
20. *Zoltvány Irén dr.:* Erotika és irodalom.
21. *Horváth Sándor dr.:* Aquinói szent Tamás világnézete.
22. *Balogh Albin dr.:* Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt.
23. *Marczell Mihály dr.:* A katholikus nevelés szelleme.
24—25. *Motz Atanáz dr.:* A német irodalom története.
26. *Babura László dr.:* Szent Ambrus élete.
27. *Márki Sándor dr.:* II. Rákóczi Ferenc élete.
28. *Kiss Albin dr.:* A magyar társadalomtan története.
29. *Szabó Zoltán dr.:* A növények életmódja.
30. *Weszelszky Gyula dr.:* A rádium és az atomelmélet.
31. *Balanyi György:* Assisi szent Ferenc élete.
32. *Dávid Antal:* Bábel és Assúr. I. Történet.
33. *Fejér Adorján:* Római régiségek.
34. *Balogh József:* Szent Ágoston, a levéliró.
35. *Babura László dr.:* Szent Jeromos élete.
36. *Karácsonyi János dr.:* Szent László király élete.
37. *Miskolczy István dr.:* A középkori kereskedelem története.
38. *Szémán István dr.:* Az újabb orosz irodalom.
39. *Bán Aladár:* A finn nemzeti irodalom története.
40. *Trikál József dr.:* A gondolkodás művészete.
41. *Kühár Flóris dr.:* Bevezetés a vallás lélektanába.